

נְרוּזֵי אֵן וּסְגָנֵאן

ספר הלחישות

מרומנית: אנני שילון

ערכה: אניטה פרי סלע

Varujan Vosganian
Cartea Șoaptelor

Translation: Anny Shilon

Editing: Anita Peri Sela

הביאה למערכת: רירי מנור

עורכת אחראית: נגה אלבלך

Copyright © Varujan Vosganian

Funded by the Translation and Publication Support Programme of the
Romanian Cultural Institute, Bucharest.

תרגום הספר נתמך על-ידי מכון התרבות הרומני, בוקרשט, במסגרת התכנית לתמיכה בתרגום והוצאה לאור.

התצלום על העטיפה: שיט על הדנובה, 1926.

מאלבומו המשפחתי של המחבר.

במרכז הסירה סבאֶגֶאֶרֶאֶבֶט (יושב). לשמאלו - רעייתו, סבתא אָוֶשֶאלואיס,

ואמו מְרִיאם. מימינו - אחיו דוד וגיסתו. כולם דמויות ב"ספר הלחישות".

עיצוב העטיפה: תמיר להב-רדלמסר

מסת"ב : 978-965-02-0671-0

© ספרית פועלים-הוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ

ת"ד 1432, בני ברק 51114

טל' 03-5785810, פקס' 03-5785811

סדר: אילנה לאסרי

הדפסה:

תל אביב, תשע"ב 2012

"בנשים שלהם אל תגעו", אמר אַרְמֵן גָּאָרוֹ. "גם לא בילדים."

במערכת העיתון דְּגֵ'אֲנֵקְמָאֲרֵג בקונסטנטינופול התאספו זה אחר זה כל חברי קבוצת המשימה המיוחדת. הם נבחרו בקפידה. בתום המיון נותרו בקבוצה בסופו של דבר רק אלה שהשתתפו בעבר במשימות מסוג זה, בין אם באופן עצמאי וביוזמה אישית, ובין אם במארכים מאורגנים. "אין לי אמון אלא במי שכבר רצח", הכריז אַרְמֵן גָּאָרוֹ. הם קיבלו לידיהם תצלומים של האנשים שאת מקומות המסתור שלהם ביקשו לחשוף. מקומות המסתור יכלו להיות בכל מקום, מברלין ורומא ועד לערבות מרכז אסיה. לְטֻלְעֵת פֶּאֶשָה, שר הפנים בעל הכתפיים הרחבות והצוואר העבה, היה גוף שרירי, וראשו, עם סנטרו המרובע ולסתותיו המוכנות לשִסֵעַ, נראה יותר כהמשך ישיר של חזהו החסון. אגרופיו, אשר נראו בחלק התחתון של התצלום, כפולים בגודלם מאגרופיו של אדם רגיל, הסגירו את תוקפנותו. ולצדו אשתו, ענוגה ושבירית, תווי פניה עדינים, לבושה בשמלה לבנה ולראשה, לפי צו האפנה האירופית, כובע תחרה, כה שונה מהתרבוש אשר לראשו של הפאשה. מאחריו אָנְנֹר נמוך הקומה, מוגבה הודות לעקבי מגפיו הגבוהים. מבטו מתנשא ויהיר, אצבעותיו הדקות אוחזות בקצות שפמו, והוא מתגאה בשפע שרוכי הפיקוד וההדרכה המשתפלים להם על כותפות מדיו, מדי מפקד הצבא העליון, ומכסים את חזהו הצר, כאילו ביקשו להסתיר את מוצאו הצנוע, שכן היה בנה של אם אשר נאלצה, על מנת לגדלו, לעסוק במשלח יד שנחשב בין הבזויים באימפריה –

רחיצת מתים. באחד התצלומים כרוכה בביישנות זרועו הדקה, הרכושנית, סביב מותניה הענוגות של רעייתו נְדִגְ'ה, נסיכה מן ההרמון האימפריאלי, כלומר בת הסולטן. ובתמונה אחרת, אָנְוֹר, בנה של רוחצת המתים וחתנו של הסולטן, מתאמץ להראות מרשים במיוחד – הוא עומד בין דיוקנאות שני אליליו, נפוליאון ופרידריך הגדול, בהבעת פנים מאובנת. ג'מאל פאשה היה מעין לפידוס¹ בטריאומווירט לוחמני זה. בחזותו הסתמית, ואלמלא היו כתפיו עטורות בדרגות שר צי המלחמה, ייתכן שאפילו לא היו מבחינים בו, על אף שהשתדל עד מאוד ליישר קו עם אכזריותו הפראית של טְלֶעֶת ועם יהירותו המתנשאת של אָנְוֹר. היו גם נְאִזִם וּבְקֶאֶדִין שְקִיר האידיאולוגים של מפלגת האיחוד והקידמה, הוגי רעיון שחרור האסירים מבתי הסוהר וגיוסם ליחידות מיוחדות. יחידות חמושות אלה היו עתידות להשגיח על שיירות הארמנים ולטבוח בהם בצמתי הדרכים. לא ברור עד כמה יפות היו נשות חברי אותן יחידות, הן היו מלאות ושיערן היה שחור, אך בתמונות היחידות שנתשמרו עוד מתקופת צעירותן קשה להבחין בתווי פניהן באופן מדויק, שכן הן היו מכוסות במטפחות טול שחורות. אותן נשים ישבו וביכו את בעליהן שהיו מונחים לידן בארונות הקבורה, לאחר שמילאה קבוצת הצדק את משימתה. ביתר התמונות הופיעו ג'מאל עִזְמִי, נציב מחוז טְרַבְּזֹן, בְּקֶבוּד חָאן ג'יבֶאנְשִיר האַזְרִי... אַרְמֶן גָּאֵרֹו הציג את תמונות טְלֶעֶת ואָנְוֹר ורעיותיהם. הוא הביט בפני הנוכחים, אחד-אחד: סולומון טְהֶלִירִיאן, אַרְם יֶגְאֶנִיאן, אַרְשֶאֶנִיר שִירֶאגִיאן, הֶרֶאצ'ִי פֶאפֶזִיאן, מִיסֶאק טוֹרְלֶאקִיאן.

"את הנשים אל תהרגו", חזר ואמר. "וגם לא את הילדים שלהם."

לתאריך המדויק שבו התרחשה פגישה זו אין מבחינתנו שום חשיבות. ספר הלחישות אינו ספר היסטוריה, אלא ספר של מצבי תודעה. מסיבה זו הוא נעשה שקוף וניתן לראות בבירור דרך דפיו. נכון אמנם שישנם בספר הלחישות גם נתונים מדויקים רבים, המציינים יום מסוים, שעה ומקום. הקולמוס – אצה לו אמנם הדרך, אך מדי פעם הוא גומל בנפשו להתמהמה מעט ולהמתין לי ולקורא, ואז הוא מפרט, אולי יותר ממה שנחוצ. כל מילה מבהירה נוספת, אולי דווקא משום כך, גם ממעיטה.

¹ מרקוס אמיליוס לפידוס – מצביא רומי שהיה הצלע השלישית בטריאומווירט השני, לצד אוקטביוס ומרקוס

כך שגם אילו היינו מוחקים ממנו כל רישום של שנים וחישוב ימים, עדיין היה ספר הלחישות שומר בחובו את כל המשמעויות הגלומות בו. אירועים שכאלה התרחשו על בני אדם תמיד ובכל מקום. למעשה, ספר הלחישות, זהה במהותו והולם כל תקופה באשר היא, כמו קורל של יוהאן סבסטיאן באך, כמו פשפש צר שהאנשים עוברים דרכו שפופים, או נצמדים בחזקה זה לזה.

"קודם כל, הם רצחו לנו את המשורר," אמר שְׁאָוֹאֲרֵשׁ מִיִּסְאָקִיאָן.

מערכת העיתון ניצלה באורח פלא. למעשה, לכל הארמנים שהתגוררו בבירה היה זה נס משמים כשביטלו את פקודת הגירוש לאחר אירועי מרחץ הדמים שהחלו ב-24 לאפריל 1915, כשמאות אינטלקטואלים נעצרו ורובם נרצחו. לארמנים שהתגוררו בבירה נועד גורל אחד כמו ליתר הקהילות הארמניות, להיזרק מבתיהם ושכל רכושם ישדד, אולם מנת חלקם היתה אמורה להיות קשה עוד יותר, משום שלהבדיל מהארמנים של ואן, סיווס או אדנה, היה עליהם לחצות בשיירות את כל רמת אנטוליה אל עבר מדבריות סוריה, ושם – אם לא ירצחו אותם יחידות האסירים המשוחררים החמושים או כנופיות נוודים, ימותו ברעב ובקור במחנות האוהלים, שבהם להט החום בימים וכפור הלילות נטלו קרבנות שווה בשווה.

עיתונה הראשי של תנועת האיחוד המהפכני הארמני, שכונה אז אֶזְקָאֶמְאֶקְד ונאסר לפרסום באפריל 1915, חזר להופיע בשנת 1918 בשם חדש שהזכיר את שמו הראשון, גְ'אֶגְאֶמְאֶקְד. שְׁאָוֹאֲרֵשׁ מִיִּסְאָקִיאָן אשר שימש בזמנו כעורך הראשי, חזר לתפקידו. הוא נהג לשבת בפינת החדר ולא נמנה על כוח המשימה המיוחד, אבל היתה לו סמכות מסוימת שאֶרְמֵן גָּאֶרוֹ וּשְׁהָאָן נְטֵלִי נזקקו לה. לא חזותו הקרינה אותה סמכות, היא שידרה דווקא את ההפך: כתפו השמאלית היתה נטויה, ראשו היה עקום ולא היה בו כל שמץ של יהירות. בכל זאת, היתה זו נכותו שגייסה את הכבוד שרחשו לו האחרים, משום שהיוותה תזכורת מתמדת לעקשנותו ולחוסנו כשעמד בפני העינויים בכלא הצבאי שבו נאסר במרץ 1916, שם תלש את עצמו מידי מעניו חודשים ספורים לאחר שהועבר לשם, והשליך את עצמו אל מותו מחלון הקומה השלישית אל החצר הפנימית. הוא שרד ונרפא מפציעותיו האנושות, והשתחרר ב-27 בנובמבר 1918, עם כיבוש הבירה בידי צבאות מדינות ההסכמה. אך גופו, על עצמותיו המרוסקות, אימץ לעצמו כל מה שעקום בעולם הזה, והזכיר לכולם שבעליו זכה ונגאל מאימתו של המוות.

אויביהם ידעו היטב שעל מנת להחריבם כאומה, היה עליהם לרצוח את המשורר שלהם, ויפה שעה אחת קודם. עבור אומה מדוכאת ומאויימת, הופך המשורר למנהיג. דניאל נְרוּנָא'ן נעצר יחד עם האינטלקטואלים האחרים ב-24 באפריל 1915. כבלו אותו לעץ ובאבנים סקלו אותו למוות. גופתו הושארה במקום, שלל לחיות הטרף ולשדי הלילה. יש אגדות המספרות שהוא חי והיו מי שטענו שראו את פניו משתקפות מן המראות הבוערות, בזמן השריפה הגדולה באיזמיר. מתוך האגדות הללו על אודות תחייתו של דניאל נְרוּנָא'ן רק דבר אחד ברור בוודאות: אף שיודעים היכן התייסר בסבלו בעודו כבול לגזע אילן, כלומר לצלב חי, הרי שהמקום שבו עשוי להימצא קברו אינו ידוע לאיש. וכיוון שיש בידינו הוכחות נחרצות למותו, וגם שמו המלא של מי שהוציאו להורג – אוּגוּז בֵּיי המנהיג מְצ'נְגִירִי – ידוע לנו היטב, וכיוון שבכל זאת אין לנו שום ידיעה על קברו, הרי שנוכל להרשות לעצמנו להתפתות למחשבות על תחייתו.

אחרים שנעצרו ב-24 באפריל, כמו למשל שני חברי הפרלמנט, ציר קונסטנטינופול, קְרִיקוֹר זוֹהְרָאב, ונציג אַרְזוּרוּם, נְאֶרְטֶקֶס סְרִינְגוּלִיאן – הגיעו עד למדבריות סוריה, לאוּרְפָה, ומאוחר יותר גם לחֶלֶב. מספר לנו עליהם רוֹסְלָר, הקונסול הגרמני בחֶלֶב, במכתב ששלח לשגריר ארצו, וואַנְגֶנְהִים: "זוֹהְרָאב וְנְאֶרְטֶקֶס אפנדי נמצאים בחֶלֶב בשיירה שפניה מועדות לדיֶארְבֶקִיר. מבחינתם מדובר במוות בטוח: זוֹהְרָאב הינו חולה לב, רעייתו של נְאֶרְטֶקֶס ילדה זה עתה." על הפשעים האיומים אשר התרחשו בתקופת ילדותם של סביי שמעתי רבות, אבל לא מעדויות הניצולים כי אם בעיקר מדברי הרהב של רוצחיהם. איזה הבדל בין בושתם של המתים לבין יהירותם של הרוצחים... כך נודע לנו שהם שוסעו בכידונים, מוחו של נְאֶרְטֶקֶס הועף ביריות רובה לכל עבר, ואת ראשו של זוֹהְרָאב ריטשו באבנים. את גופותיהם חתכו לגזרים, ונטשו במקום. גם אם היה מי שיתאמץ ויטרח לקבור את כל המתים הרבים באותם ימים, הוא לא היה מצליח להתחקות אחר זהותם מתוך שאריות גופותיהם המרוטשות.

אך העולם לא עוצר בנתיבו. המקום שבו נרצח דניאל נְרוּנָא'ן נקרא תוּנָה. לפני שבודדו אותו מהאחרים, אמר המשורר: "דאגו לבני שזה אך נולד. הטבילוהו בשם נְרוּנָא'ן." "אנחנו ננקום את מותם, גם את שלו וגם של האחרים," אמר אַרְמֶן גָּארוּ, מיישיר מבטו לְשֶאֱנוּאֶרְשׁ מִיסְאֶקִיאן. "דווקא משום כך, אל תגעו בנשים שלהם ובילדיהם. אנחנו לא שודדי גוויות ולא רוצחי נשים."

הם ישבו במעגל הראשון.

"אַרְמֵן צוּדֵק", אמר שְׁאָנוּאֲרֵשׁ מִיִּסְאָקִיאָן. "קחזו דוגמה מגנרל דרו".

באותה תקופה דרו כבר לא היה גנרל. בפברואר 1905, כשבבאקו החלו הפרעות שנמשכו שלושה ימים, הוא היה רק בן עשרים ואחת. כמה אלפי ארמנים נרצחו בידי כנופיות של טטרים. ואילו הנסיך נְקִשְׁיֶדְזֶה, נציגו של הצאר, על אף התרעותיה וקריאותיה הנואשות לעזרה של אוכלוסיית הארמנים בעיר, לא רק שלא עשה דבר להגנתם, אלא אף הגדיל לעשות כשסיפק לתוקפים נשק. הוועד המרכזי של האיחוד המהפכני הארמני, הודיע לו אז שהמפלגה דנה אותו למוות. המשימה להוציא אל הפועל את גזר הדין הוטלה על דְרָאָסְטָאָמֵט קְנָאִיאָן הצעיר, שבו כבר פגשנו בכינויו 'גנרל דרו'.

ביום המיועד ארב דרו לתהלוכת הפמליה הממשלתית באחד הרחובות, שרחבו הצר לא אפשר למשמרת הפרשים הקוזאקים להקיף את הכרכרה הנסיכותית. הפצצה היתה מונחת בשקיק קטן, וכוסתה באשכולות ענבים. אך משנוכח לדעת כי הנסיך מלווה באשתו, היסס דרו ובסופו של דבר ויתר והסתפק בצפייה דמומה כשחלף על פניו. הוא המתין לרדת הערב. בדרכו חזרה הנסיך ישב בכרכרה לבדו. כשהשיירה הגיעה, השליך דרו את השקיק ופתח בריצה. הפיצוץ היה נורא. בנוסף לנְקִשְׁיֶדְזֶה רוסקו גם כמה פרשים מהפמליה הממשלתית. דרו הצליח להיעלם בחסות הפניקה, ועוד באותו לילה העבירוהו כמה מחבריו אל מעבר לגבול הטורקי. שם נשאר במשך תשע השנים הבאות, עד לתחילת המלחמה.

"אבל דרו לא יכול אז לתאר לעצמו מה יתרחש", אמר אָרְשָׁאֲוִיר שְׁיִרְאָגִיאָן.

לא רק דרו, איש לא יכול היה לשער מה יתרחש. מנהיגי הארמנים תמכו בתנועת "הטורקים הצעירים" וקיוו שיעלו לשלטון, מתוך תקווה שיצליחו לשים קץ לזוועות הסולטן עבדול חמיד צמא הדם. נֶאָרְטָקְס אפנדי, ציר אָרְזוֹרוֹם לעתיד, הסתיר את חליל ביי בדירתו בזמן מהפכת הנגד, אותו חליל ביי העתיד לקבל בשלב מאוחר יותר את ההחלטה על חיסולו. ולמרבה האירוניה המרה, גם אם האמין דרו שאין לה לאישה לשלם על חטאי בעלה, הרי שרצה הגורל ובאומסק, שלושים שנה מאוחר יותר, יורה סטלין על הוצאתם להורג של רעייתו ושל אחד מבניו, כפרעון חוב על מעשי בעלה.

"בְּטָרְבֵּזוֹן", אמר מִיִּסְאָק טוֹרְלָאִקִיאָן, "הועלו כמה מאות נשים עם ילדיהם ועם הקשישים שכבר לא היו מסוגלים עוד ללכת, על אסדות, והושטו ללב ים. בתוך כל אותה אומללות,

שמחו הנשים כשנאמר להם שהן יעשו חלק מהדרך על המים, וכך יימנע מהם מאמץ נוסף. אלא שלמחרת היום חזרו האסדות ריקות אל החוף. הנשים הוטבעו בים. כך קרה גם באנייה, באוֹרְדוֹ, בטריפולי, בקֶסֶסוֹנְד וברִיִזָה. אף אישה מהכפר שלי, גיוֹשְׁנָה, לא הגיעה עם השיירות עד מֶסְקֶנָה, לֶרְקָה, לֶרְאָס אוֹל-עֵין או לֶדִיר א-זֹר, מה שאומר שכולן מתו בדרך, ברעב, מכדור של רובה או סכין."

"בנילאייט תֶרְפוּט", אמר סולומון טֶהֶלִיריאן, "נרצחו בחודש יוני כל נכבדי העדה, אחר-כך נאסרו כל הגברים מהערים ומהכפרים באזור. השיירות הורכבו רק מנשים, ילדים וזקנים. באֶרְבֶקֶיר העלו את הנשים על סירות, והטביעו אותן. הילדים הארמנים, מבית היתומים הגרמני, הוטבעו באגם בקרבת המקום. הנשים מֶסְנָה, שכבר יצאו לדרכן אל עבר אוֹרְפָה, נרצחו בדרך וגופותיהן הושלכו אל הנהר. לאורך הגדה המזרחית של נהר הפרת, בדרך שבין סינֹס לֶתְרָפוּט, נותרו גופות הנשים השחוטות והמבותרות מוטלות בשולי הדרכים, או בתעלות שלצדן, במשך חודשים ארוכים. מספרן היה רב מכדי שיוכלו לקברן. עד למחצית שנת 1916 ניתן היה עוד לראות את השלדים שלהן. מתוך כמעט מאתיים אלף נפש שמנו השיירות, רק עשירית הצליחו להגיע לֶרְאָס אוֹל-עֵין ולֶדִיר א-זֹר."

"הנשים הראשונות שהגיעו לֶמְסְקֶנָה, לֶרְקָה ולֶדִיר א-זֹר", אמר אָרְם יֶרְנָאֵנִיאן, "היו הגוויות שצפו על נהר הפרת. במשך כל חודש יולי 1916 היה הפרת מכוסה בערבובייה של גוויות נפוחות, ראשים, ידיים ורגליים. מי הנהר האדימו, נדמה היה שהמוות כאילו נולד אז. מעגל העדים התרחב."

"נוכחות הגוויות על נהר הפרת נמשכת", אמר רוֹסְלֶר, הקונסול הגרמני. "הגופות כבולות כולן באותו אופן, שתיים-שתיים, וגב אל גב. מה שמוכיח שלא מדובר כאן בהרג מקרי, כי אם בתוכנית השמדה כללית אשר הגו השלטונות. הגופות ממשיכות לזרום במורד הנהר, יותר ויותר בכל יום. בעיקר נשים וילדים."

"יותר משש מאות ארמנים", אמר הוֹלְשֶׁטֵיין, הקונסול הגרמני ממוֹסוֹל, "ובהם בעיקר נשים וילדים אשר גורשו מֶדִיאֶרְבֶקֶיר, נרצחו בעת המעבר על נהר החידקל. האסדות הגיעו אתמול ריקות למוסול. מזה כמה ימים צפות על המים גוויות ואיברי גוף שונים של בני אדם. שיירות אחרות עדיין עושות לכאן את דרכן, וסביר להניח שגורל דומה מצפה להן."

"דרך חֶלֶב עוֹבְרוֹת הַחַל מְחֻדָּשׁ מֵאֵי שִׁירוֹת הַמוֹנוֹת אֲלֵפִים," אָמַר גִּי, קוֹנְסוֹל צִרְפָּת לְשַׁעֲבֵר. "לְאַחַר שֶׁהִיָּה שֶׁל כְּמָה יָמִים בְּמַחְנוֹת שְׂאוֹרְגָנוּ בְּמִיּוּחָד בְּשִׁבִילֵם, מִקְבָּלִים הָאוֹמְלִלִים הַלְלוּ, נָשִׁים וְיִלְדִים בְּרוֹבֵם, הוֹרָאָה לְהַמְשִׁיךְ הַלֵּאָה לְאַדְוָלִיב, מְאֵנָה, כְּקָה, דִּיר א-זֹר, כָּאֵס אוֹל-עֵין, וְעַד לְמַדְבְּרוֹת מְסוֹפּוֹטָמִיָּה, מִקּוֹמוֹת שְׂבֵרֹר עַל דַּעַת כּוֹלֵם, צְפוּיִים לִהְיוֹת לָהֶם לְקַבֵּר." "אֲלֵפֵי אֲלֵמוֹת, אֲרַמְנִיּוֹת מוֹיֵלְאֵיִט וְאֵן," אָמַר ג'קֶסוֹן, הַקּוֹנְסוֹל הָאֲמֵרִיקָנִי בְּחֶלֶב, "שְׂאֵיִן מְלוֹוֹת אֲפִילוֹ עַל יְדֵי גֵבֵר בּוֹגֵר אַחַד, קִרְבוֹת לְחֶלֶב בְּמַצֵּב נוֹרָאִי, כְּשֶׁהֵן חֲצֵי עֲרוֹמוֹת. שִׁירוֹת אֵלֵה, כְּמוֹ עֶשֶׂר עֶשְׂרִים הַקְּבוּצוֹת שֶׁכָּבֵר עִבְרוּ כֵּאֵן, מוֹנוֹת גַּם הֵן בֵּין חֲמֵשׁ מֵאוֹת לְשְׁלוֹשׁת אֲלֵפִים נִפְשׁוֹת, וְהֵן סוֹחֲבוֹת אַחֲרֵיהֶן אֵת יִלְדֵיהֶן הַמְּגִיעִים בְּמַצּוּקָה שְׂאֵי אֲפֶשֶׁר לְתֹאֵר." וְשׁוֹב רוֹסְקֶלֶר:

"בְּכָל הַנוֹגַע לְאֲרַמְנִים מְחֻרְפוֹט, דּוּוּחַ לִי שְׂבֵאִיזָה כִּפּוֹר מְדָרוֹם לְעִיר הוֹפְרָדוֹ הַגְּבָרִים מֵהַנְּשִׁים. בְּגִבְרִים טִבְחוֹ וְגוֹפּוֹתֵיהֶם נִעְזְבוּ בְּשׁוֹלֵי הַדְּרָכִים שֶׁבֵּהֵן אוֹלְצוּ הַנְּשִׁים לְעִבּוֹר." "אֲפֶשֶׁר בְּהַחֲלֵט לְהֵאֲמִין," אָמַר אָרְכֵם אֶנְדוֹנִיאָן, אֲשֶׁר אֶסָּף אֵת עֲדוּיוֹת הַנִּיצוֹלִים, "שֶׁכָּל אוֹתָם מֵאוֹת יִלְדִים מִבֵּית הִיתוּמִים שֶׁכִּדִּיר א-זֹר, לֹא הָיוּ וְלֹא נִבְרְאוּ מֵעוֹלָם." רַק לְקִרְאֵת הַסּוּף, וּמִשְׁהַגִּיעָה הַדֶּרֶךְ כְּמַעֲט לְתוֹמָה, חֲשַׁבּוּ הַשְּׁלֹטוֹנוֹת שֶׁהֵנָּה נִמְצָא סוּף כָּל סוּף פְּתָרוֹן לְכַעֲיָה שֶׁנִּחְשְׁבָה עַד אֵז לְבִלְתִּי פְתִירָה: אֵיךְ לְרַצּוֹחַ מִבְּלֵי לְהוֹתִיר אֵת הַגּוֹפּוֹת מֵאַחֲזוֹר. לֹא חֲלִילָה מִשׁוֹם שֶׁהַדָּבָר הִיָּה עֲלוּל לְעוֹרֵר בְּהֵם רִגְשׁוֹת אֲשֵׁמָה כְּלִשְׁהֵם, אֲלֵא פְשׁוּט מִשׁוֹם שֶׁמֵאוֹת אֲלֵפֵי הַגּוֹפּוֹת הַמְּבוֹתָרוֹת, שְׁעוֹרֵן הַשְּׁחִיר עַל עֲצָמוֹתֵיהֶן, צִפּוּ עַל הַמִּים אוֹ הָיוּ מוֹטְלוֹת בְּמַעֲמָקֵי הַתְּהוֹמוֹת. מְלַבֵּד הַעוֹבְדָה שֶׁהֵן הָיוּ מְדַכְּאוֹת אֵת הַשִּׁירוֹת שֶׁהִגִּיעוּ וְהִכִּינוּ אוֹתָן לְקִרְאֵת הַמוֹת, הֵן גַּם הִפְרִיעוּ לְמַעֲבֵר בְּדְרָכִים וְעַל פְּסֵי הַרְכַּבָּת, הַצְּהִיבוּ אֵת הָאוֹוִיר וְעָבּוּ אוֹתוֹ בְּאֲדֵי מוֹוֹת רַעִילִים, עוֹרְרוּ מַחֲאָה בְּקִרְבַּ הָעֲרָבִים שֶׁנִּבְצַר מֵהֵם בְּשֶׁל כֵּךְ לְהַשְׁתַּמֵּשׁ בְּמֵי הַנְּהָרוֹת לְשִׁתִּיָּה, וְהַחֲלוּ לְהוֹוֹת גּוֹרֵם מִשְׁמַעוֹתֵי לְמַגְפּוֹת. וּבְצִירוֹף כָּל הַבְּעִיּוֹת שֶׁמִּנִּינוּ לְעֵיל, בְּרוֹר הִיָּה כִּי רִצַּח הַיִּלְדִים מְדִיר א-זֹר חַיִּיב הִיָּה לִהְיוֹת הַרְצַח הַמוֹשְׁלֵם.

הִיתוּמִים שֶׁנִּאֲסָפוּ מִמְּסַקְנָה וּמִשְׂאֵר הַמִּקּוֹמוֹת שֶׁבֵּהֶם הָיוּ מַחְנוֹת פְּלִיטִים, גּוֹרְשׁוּ לְמַדְבָּר לְכוּוֹן דִּיר א-זֹר. שׁוּוּ בְּנִפְשׁוֹתֵיכֶם שִׁירָה שֶׁל מֵאוֹת יִלְדִים מַעוֹוֹתֵי פָּנִים, עוֹטִים סַחֲבוֹת לְגוֹפֵם, הוֹלְכִים וּמוֹעֲדִים בְּכַפּוֹת רַגְלֵיִם יַחְפּוֹת בְּחוֹם הַלוֹהֵט אוֹ בְּכַפּוֹר הַמְּדַבֵּר. כְּתִפֵּיהֶם מְכוֹסוֹת בְּפַצְעִים מְדַמְמִים וְשׁוֹרְצִים תוֹלְעִים וְרִימוֹת, וּמֵאַחֲזוֹר מֵאֵיִצִּים בְּהֵם הַפְּרָשִׁים בְּצִלְפּוֹת שׁוֹט אוֹ בְּמַקְלוֹת. הַמְּתִים וְהַגּוֹסְסִים הָיוּ מוֹשְׁלָכִים אֵל הַעֲגְלוֹת אֲשֶׁר לִיוּ אֵת הַשִּׁירָה. הַמִּקּוֹם שְׂאֵלֵו

הצליחו להגיע נקרא אבוקהר. רק שלוש מאות ילדים עוד היו מסוגלים לעמוד על רגליהם, היתר, עולים עליהם במספרם בהרבה, היו על עגלות. החיילים עצרו את השיירה למרגלות ההרים שבשולי המדבר, ופרקו את מטען העגלות על הארץ. החיילים כיתרו את המקום והמתינו לרדת הערב. ועם בוא הלילה, הגיעו גם עופות המדבר. נמשכים לריח הדם, אחר-כך נמשכים אל המקום בשל מעופם של הראשונים, ואחר-כך על-ידי מהומת הקרקורים ורעש הבשר הנתלש מהעצמות, התנפלו נשרי המדבר והעורבים על אותם אומללים, שגם אם היו עוד בחיים, לא נותרה בגופם אף טיפת כוח להגן על עצמם. העופות כיוונו בעיקר לעיניים, לפנים ולשפתיים, שהיו מפתים יותר, שכן גופם של הילדים הצטמק עד מאוד. במשך יומיים חגו הציפורים מעל אותו עמק צחיח בשולי ההרים, והילדים היו לשלל ולטרף למקורם ולציפורני הפלדה השחורות. את מהלך המאורעות סיפרו הערבים הנוודים המזועזעים. מי שפיקד על החיילים, טוראי ראשון כחמאדין, קודם בדרגה וקיבל במהירות בלתי צפויה את תפקיד מפקד הז'נדרמריה מרקה.

את שאר הילדים ששכבו חולים ומורעבים בבית היתומים בכיר א-זור העמיסו באחד מימי דצמבר הקפואים על עגלות. הגוססים הושלכו אל הפרת; הנהר, סוער ועכור כפי שהיה בעונה זו של השנה, בלע אל קרבו במהרה את הגופות המצומקות. לאחר שצעדו במדבר כשתים-עשרה שעות ללא כל מזון או מים, מצא מפקד השיירה, שידוע לנו ששמו היה עבדוללה, אך אהב שיקראו לו עבדוללה פֶּאֶשָה, שלוש דרכים שונות להשמדת הילדים. אבל משום שחש בהיסוס מסוים שהתגנב למבטי חייליו, הוא חטף לידו ילדון בן שנתיים, והציג אותו לעיני כל האחרים. "גם את הפעוט הזה," אמר להם, "כמו כל ילד אחר בגיל זה, יש לרצוח בלא רחמים. יבוא יום והוא יחפש את מי שהרגו את הוריו, ויבקש נקמה. זהו הבן כלב שיחפש אותנו יום אחד, וינסה להורגנו!" הוא אחז בגופו, סובב אותו פעמים אחדות באוויר והטיח אותו בזעם על הסלעים. הוא התרסק עוד לפני שהספיק אפילו להיאנח.

חלק מהעגלות הם העמידו זו לצד זו, דחסו לתוכן את רוב הילדים שהצליחו, ובמרכז הרחבה העמידו עגלה מלאה בחומר נפץ, שהפך את הילדים לאפר ולפיח ברגע שבו הופעל. את הילדים שלא היו מסוגלים יותר ללכת השכיבו על הארץ, פיזרו מעליהם עשב ספוג בנפט והציתו אותם. את הנותרים, שבשבילם לא נשאר עוד מקום על העגלות, פשוט הדפו לתוך מערות

שאת פתחיהן סתמו בעצים וזרדים שהועלו באש, מותירים את גופות הילדים החנוקים הסגולות והצרוכות זרוקות אי שם בתחתית המערות.

אבל גם הפשע המושלם ביותר אינו יכול להיות מוחלט לגמרי. ילדה אחת, ששמה אנה, הסתתרה בפינת המערה ובזכות סדק בסלע ההר, זכתה לכמה שאיפות של אוויר. כך היא ניצלה, ומשכבתה האש, לאחר יום ולילה, היא הגיחה מתוך המערה. היא שוטטה שבועות אחדים עד שהגיעה לאוקְפָה, שם היא מצאה כמה פליטים ארמנים וגוללה באוזניהם את עלילת רצח החפים מפשע.

מן המעגל השלישי נשמע קולו של ג'מאל פֶּאֶשָה, שר הצי הימי, מביע דאגה ממספרן הגדול של הגוויות הצפות על פני מימי הפרת. ואחר-כך חש גם כי העובדה שנתבי השיירות מפריעים לתנועת הרכבות הסדירה על רשת המסילות באזור, מקוממת ממש. או אז הבינו השלטונות הטורקים כי תכנית השמדת הארמנים, מושלמת ככל שתהיה, סובלת בכל זאת מכמה כשלים: גוויות הנרצחים הנשארות מאחור. את חוסר השלמות הזאת ראשיד פֶּאֶשָה, הנציב בְּדִיאֶרְבֶּקִיר, ניסה לתקן כמיטב יכולתו:

"לנהר הפרת יש קשר רופף ביותר לְנִילֵאֵיט שלנו. הגוויות שצפות על הנהר מגיעות ככל הנראה מהוילאייטים אֶרְזוּרוּם וְחֶרְפּוּט. אלה שמתים כאן מושלכים לתחתית המערות, או כפי שקורה ברוב המקרים, שופכים עליהם נפט ושורפים אותם. לעתים רחוקות בלבד ימצא די מקום כדי לקבור אותם."

אנו שבים למעגל הראשון.

"אתם לא ראיתם את המקומות שבהם היו השיירות שבות ומתאחדות, אמר הֶרְאֶצ'י פֶּאֶפְזֵיאן, או ליתר דיוק, מה שנשאר מהן. בְּדִיר א-זֹר. אלפי אוהלים מסמרטוטים, נשים וילדים עירומים, כל-כך חלושים מרעב, עד שהקיבות שלהם לא יכלו להכיל עוד מזון. הקברנים היו זורקים אל העגלות מתים וגוססים כאחד, כדי לא לבזבז את הזמן. בלילה, מרוב קור, היו החיים מתכסים במתים כדי להתחמם. מבחינת האימהות, הדבר הטוב ביותר שיכול היה לקרות הוא שיופיע איזה בדואי שייקח להן את הילד ויציל אותו ככה מהקבר העצום ההוא. הדיוניטריה גרמה לאוויר להיות בלתי ראוי לנשימה. כלבים נברו בבטנם המבוקעת של המתים. רק באוקטובר 1915, עברו דרך ראס אול-עין תחת משמר חיילים מעל לארבעים אלף

נשים, מבלי שיהיה לצדן ולו גבר אחד שכוחותיו במותניו. מסע הצלב של הקדושות המעונות. לאורך פסי הרכבת היתה הדרך מלאה בגוויותיהן השסועות הנשים אשר נאנסו. "מתוך מיליון שמונה מאות וחמישים אלף הארמנים שהתגוררו ברחבי האימפריה העות'מאנית, אמר דר יוהנס לֶפְסִיוס, הוגלו כמיליון וארבע מאות אלף. מתוך ארבע מאות וחמישים אלף הארמנים הנותרים, כמאתיים אלף ניצלו מגירוש, בעיקר מבין תושבי קונסטנטינופול, איזמיר וְחֵלְב. התקדמות הצבא הרוסי הצילה את חייהם של מאתיים וחמישים האלף הנותרים אשר מצאו מקלט בארמניה הרוסית, שם מצאו חלקם את מותם בטיפוס וברעב. האחרים הצליחו אמנם לשמור על חייהם, אך איבדו לעד את מחוזות הולדתם. כעשרה אחוזים בלבד מתוך כמעט מיליון וחצי הארמנים שהוגלו, הגיעו לְדִיר א-זֹר, יעדן הסופי של השיירות. באוגוסט 1916 הם גורשו למוסול, אלא שגם בדרך לשם היו עתידים היו למות במדבר, להיבלע בחולות או להידחס זה על גבי זה, גוססים ומתים כאחד, אל תוך מערות שהוצתו. הם החרישו. המעגלים הלכו וסגרו על אַרְמֵן גָּארו. הוא הביט אל שְהָאן נְטֵלִי, אל שְאֵנְוֵאֶרְש מִסְאֶקִיאן, אחר-כך אל כל היתר. הוא לקח את הצילומים והושיט אותם ליושבי המעגל הראשון, לכל אחד בהתאם למשימה שנטל על עצמו. "ולמרות זאת," חזר ואמר בעייפות, "אל תרצחו את הנשים ואת הילדים."

המקום שבו חיו הארמנים הזקנים של ילדותי, היה בעיניהם מקרי לחלוטין. בעיני אחדים מהם, מקרית היתה גם התקופה שבה חיו, רק שעל זמן יותר קשה להערים. ודווקא משום כך מגיח לו הזמן וציץ מבין דפי אלבומי התמונות, מבגדים ישנים ומבתי השחי, ומסיים את הלצתו בכך שהוא הופך אותם, אחד אחד, את כולם, למקריים. והיות שהמקום היה רק מוסכמה שממנה ניתן להתעלם, אם הנסיבות לא היו עוינות יתר על המידה, נמשכו זקניי משיכה עזה למרחבים הפתוחים. הם היו מדברים כאילו יכלו להיות בו זמנית בכמה מקומות. הדבר סייע להם, ככל נראה, לשרוד בעתות שבהן היה זה קשה יותר ממה שניתן להעלות על הדעת, אך באותה מידה גם סייע להם למות, כשכבר שלא נותר דבר כמעט לעשותו.

בהקשר זה החזיקו סביי בעמדות מנוגדות. עשה רושם שסבא סְטָרָאק, אבי אמי, לא משתעמם לעולם. הָרוּטְיוֹן, אחיו הבכור, נרצה מול עיניו בחרב, וכך ניתנה לסבי ההזדמנות למלט את נפשו ולהישאר בחיים. אך מכיוון שמישהו אחר מת למענו, הוא חש שבמובן מסוים חייו לא היו שייכים לו עוד, או היו שייכים לו רק באופן חלקי, מעין חיים בהשאלה. משום שמישהו מת כדי שהוא יחיה, הוא היה משחזר את חובו בכך שחי, בתורו, למען אחרים. חי למען בנותיו, אליסבטה אמי, ומָאָרו, שלה קרא בשם אחותו, אשר נקברה בקבר נטול עפר, במימי נהר הפרת. הוא חי כדי להעניק מתנות לילדים אביונים, כדי לספק נדוניה לעובדי הצעירים שהעסיק בחנות, כדי להלביש עירומים ולהזין רעבים. הוא האכיל שבויים ארמנים מהצבא הסובייטי שהושארו ברומניה לעבודות כפייה בתקופת ממשלת אנטונסקו. הוא חטף סטירות לחי בתקופת ממשלת הליגיונרים משום שחשדו בו שהיה יהודי, ורק הצלב שנהג לענוד לצווארו הושיע אותו מאסונות גדולים עוד יותר. הוא חטף סטירות לחי עם כינונו של הממשל הקומוניסטי, משום שחשדו בו שהיה ליגיונר, והפעם לא רק ששום תועלת לא צמחה לו מן הצלב שנהג לענוד לחזהו, אלא אפילו להפך. אך כפי שמלמדנו קהלת, שלח לחמך על פני המים, כי ברוב הימים תמצאנו, ורצה המקרה ואחד משבויי המלחמה הארמנים מכוחות הרוסים שזכה ליהנות ממעט החמלה שגילה לו סבי בזמנו, שב והופיע כקצין בצבא האדום, כך שהסומק בלחייו שהציתו הסטירות שחטף והחרמת החנויות שבבעלותו, היו הדברים הרעים היחידים שקרו לו, הקומוניסטים הותירו בכל זאת אחד מבתיו בידיו, וגילו כלפיו אדיבות מופלגת בכך שלא שלחוהו לבית הסוהר, כפי שהיה ראוי שיעשה לו, כנצלן הגוזר רווחים על גב עבודת אחרים. העובדה שלא ניתן היה להוכיח את עבודתו של מי הוא ניצל היא עניין אחר לגמרי, הקומוניסטים לא אבו לסבך את עצמם בדקויות שכאלה. די היה להם בכך שסבתי נהגה ללבוש מעילי פרווה ושבביתם היה פסנתר, שהם נהגו לנפוש בקיץ בעיירת המרחצאות אולֶנְשֵׁטִי, וכאילו כדי להוסיף חטא על פשע, היה סבי נוהג לארגן בימי ראשון סעודות ומשתאות עם להקות נגנים במרפסת המסבאה של פֶּאֶשָׁה. לסבי היה בהחלט זמן די והותר כדי לחשוב על כל זאת במשך הלילות הארוכים שבילה בלא שינה, עת מצא את עצמו משמש בתפקיד שומר לילה בבית הספר התיכון "האחים פּוֹזְנֶסְקו" בקראיובה, כמו גם על ההודעה שקיבל בשנת 1942, שבישרה לו כי בהוראת המרשל יישלחו, הוא וכל משפחתו, למחנה הריכוז בְּטָרְגוֹ זְ'וִי, יחד עם כל הַנְּסִינְיאִים מחוסרי המולדת האחרים. ההוראה בוטלה וסבתא

הוציאה מהארגזים את הבגדים העבים ואת גרבי הצמר שלה ושל שתי הבנות, אך שמרה את בגדיו של סבא ארוזים במזוודה מעץ, מאחר שלאחר שכמעט ונשלח למחנה הריכוז, היה עליו להתגייס עכשיו לצבא. הוא נפרד ממשפחתו לשלום ונסע לבוקרשט באביב 1944, שם, לצד מגוייסים טריים אחרים מקרב קהילת הַנְּסְנִיאַנים, נפרשה הקריירה המפוארת שלו כחייל בצבא רומניה, על פני שלושה ימים בדיוק. ההיסטוריה לא מספרת לנו כיצד הם הצליחו לדחוק את שלל גינוני הסוחרים שלהם אל תוך הנעליים הצבאיות הגבוהות ואל הירכיות המכופתרות עד לצוואר. המחלקה התאמנה במשך יומיים, וביום השלישי זכו הטירונים החדשים ליישם באופן מעשי את כל מה שלמדו, עת שצפו, מתוך המחנה הצבאי המוגן, בהפגזות המסיביות על תחנת הרכבת הסמוכה. וכך התפרקה לה הפלוגה הרומנית של מחוסרי המולדת, שהורכבה מארמנים כמובן. היא התמוססה מעצמה במחנה אשר היה שרוי באנדרלמוסיה מוחלטת, שהיה בו בליל חיילים עזי רוח וכה שלומיאלים, כאלה שהיו מוכנים בהחלט לסחור בצידו הצבאי רק לא לעשות בו שימוש למטרות מלחמה, והארמנים, שבשלב זה כבר לא קיבלו הוראה מאיש, התפזרו.

כך שבסופו של דבר היתה זו זכותו המלאה לגמרי של סבא סְטֶרְאָק, אשר עבר במהלך שנים ספורות תהפוכות כה רבות – התעשר ואז איבד את נכסיו, חטף סטירות לחי, הושפל וכונה יהודון, נשלח למחנה ריכוז, גויס לצבא ושוחרר, חטף שוב סטירות לחי, סווג כבורגני וסווג מחדש כלא בורגני – להחשיב את העולם כבלתי ניתן להבנה לחלוטין. ומי שחשב שהעולם אינו כזה, הרי שעל פי תפישתו של סבי, הוא לא מבין דבר. וכדי להוכיח עד כמה העולם אבסורדי, הוא דאג להציג את ההוכחה האולטימטיבית שהיתה בהישג ידו, והיא דוגמת מותו שלו. בפעם הראשונה הוא נתן למכונת לפגוע בו בשובו מהשוק הישן, כשחלף על פני מזרקת "פּוֹרְצ'יקְרוֹלוֹי". אחר-כך נפל על הראש מגג ביתו ברחוב פֶּאֶרְצִי מס' 4, עת שהיה עסוק בניסיון לתקן את הרעפים. הוא הצליח למות רק בפעם השלישית, כשמת מקור בחורף שנת 1985, כשהקומוניסטים חסכו בגז והיו לפיכך מפסיקים את אספקתו למשך ימים שלמים, וכדי שהחיסכון יהיה גדול ככל האפשר, הם נהגו לעשות זאת בדיוק כשהיה מגיע הכפור לשיא עוזו. ומשום שמבחינת אדם אשר חלף על פני המוות פעמים כה רבות, כתפר היוצא ונכנס דרך אריג בטנתו של מעיל, לא היה אבסורד גדול יותר ממוות בעטיו של החיסכון הלאומי בגז, כבה סבא

סְטָרָאק ושלווה חתומה על פניו. הוא נקבר בבית הקברות הקתולי שבקראיובה, ולא משום שהיה קתולי, אלא על מנת שהדברים יוכלו להמשיך ולהיות סתומים ובלתי מובנים. לעומתו, האמין סבא גאראבט שלכל דבר בעולם יש משמעות. להבדיל מסבא סְטָרָאק, שאת שנות הלימודים בבית הספר העביר בבתי יתומים וכשולייה בבתי מלאכה, למד סבא גאראבט בבית הספר התיכון החקלאי בקונסטנטינופול, עניין שנחשב לכל הדעות מכובד ביותר לאותן שנים. הוא היה ידען מופלג, בעל כושר המצאה ולמדן, ולא היה מחליף את המדע בעיסוק במסחר עבור שום הון שבעולם, למרבה מורת רוחה של סבתא אָרְשָׁאלואיס. כתוצאה מכך, בזמן שסבא סְטָרָאק היה אוסף פרוטה לפרוטה מהסחר בקפה, בזיתים, בקקאו ובצימוקים, היה סבא גאראבט נתון בפשיטת רגל באופן תמידי. או בעצם, היה פושט את הרגל, אילו רק היה נותן לו גיסו סָהָאג שִׁיטְנֵיאן לעשות ככל העולה על רוחו. אך פשיטת רגל לא היתה משלח ידו היחידי. סבא גאראבט היה זמר של מזמורי תפילה ועוזר לכומר, כנר, קורא תווים, קליגרף, צלם, צייר, מורה למוזיקה ולשפה הארמנית, (צייר דיוקנאות, רוקם ונגן עממי לעת מצוא, כלומר, הוא עסק בכל המקצועות שבהם לא מרוויחים גרוש. ואם נחבר את העניינים זה אל זה, הרי שבסופו של דבר מֵאָזֵן חשבונותיה של משפחתי עם העולם הסתכם תמיד בסכום אפס: סבא סְטָרָאק היה אוסף, סבא גאראבט מבזבז. הקומוניזם סידר את הדברים: סבא סְטָרָאק לא יכול עוד לאסוף, ולסבא גאראבט לא היה עוד מה לבזבז.

היות שחשיבותם של ענייני החומר, הנמדדים בממון, היתה שואפת לאפס, בעיני סבא גאראבט, חייו לא השתנו הרבה עם הגעתם של הקומוניסטים. למעשה, אפשר לומר כי חייהם של כל הארמנים בפוקשאני לא השתנו בהרבה. מי שהיה שען, נשאר שען. מי שהיה סנדלר, נשאר סנדלר. מי שסחר במוצרי מזון, המשיך למכור מוצרי מזון. מצלצל הפעמונים המשיך לצלצל בפעמונים, הרופא נשאר רופא. וכמובן שגם הכומר לא פשט את גלימתו. אך למרות מלאכותיהם אשר נותרו בעינן, הם, בעלי המלאכה, היו מתייסרים. מנגנוני השעונים היו משוויצרים לרוסים, את מקומן של נעלי הלכה ושל נעלי העקב העדינות עם הרצועה, תפסו הנעליים הגבוהות הכבדות שאותם היו מתקנים שוב ושוב עד כי סוליותיהן עלו בגובהן על גובה הנעל עצמה. חנויות דברי המתיקה נשארו, אבל המעדנים נעלמו מן המדפים, הלוקומים, חלוות טחין הסומסום, חטיף הֶלְבֶּלְפִי מחומס, תיבות הפח ובהן קקאו מתוצרת נֵאן הוּטְן, שקי הקפה, הפירות הטרופיים המסוכרים, השקדים המצופים בשוקולד; במקומם הופיעו מאפי בצק

עטופים בשומן, ופלים נוקשים וביסקוויטים יבשים מדיי, שהקרה היה נפרד מהם ומתפורר. רק גבישי הסוכר, שהיו מצליחים ללכוד פה ושם זיו קרן אור זעירה, עוד שמרו על זיק קטן ועיקש מברק ימי העבר. לאחר שהסיר את גלימת הכומר שלבש, הסתיר נר דג'אד אַסְלָנִיאן בקריפטות הכנסייה העתיקות את הספרים ואת תשמישי הקדושה של הכנסייה. אחד אחד, ובזהירות גדולה, הוציאו אותם מן המחבוא רק כעבור כמה שנים, ולבסוף הוצא גם התשמיש היקר ביותר, ציפור הכסף שממקורה נהגו להזליף אל המים בחג ההתגלות טיפות מן השמן המקודש שקידש בשנת 301 גרגוריוס המאיר הקדוש בכבודו ובעצמו. הפעמון היה לשקט ומהורהר קצת יותר. אַרְשֶׁאג נהג לעלות למגדל הפעמונים, לא למשוך בחבל, אלא לשוחח עם הפעמון, שהיה משיב לו בשתיקות במגוון עומקים, כעוגב שדרך צינורותיו אינך מנגן, אלא נושם. וגם כדי להשקיף דרך הצוהר הצר שפנה דרומה, חרך ירייה ברוחב שהספיק בדיוק לשלוף דרכו קנה של רובה, אך גבוה דיו כדי להשקיף מבעדו עד לקצה השני של העיר, ולראות אם האמריקנים מגיעים. האמריקנים לא נצפו מגיעים מעולם מבעד לאשנב הדרומי, אבל לעומת זאת, מבעד לצוהר שפנה צפונה נראו הרוסים בבירור, מגיעים בכביש מדרך טְקוּצ'י. ולמעלה מעשר שנים אחר-כך, תקופה שגם בה נותר האשנב הדרומי חרישי ושותק, צפה אַרְשֶׁאג מבעד לאשנב צפוני זה בדיוק, הפעם מלווה בחברים נוספים מוועד הקהילה, שהשקיפו כל אחד בתורו, וליווה במבטו את כוחות הצבא הרוסי העוזבים, באותה דרך, דרך טְקוּצ'י. אולם זה היה מאוחר מדיי, הדגלים האדומים ניטעו היטב והצמיחו שורשים, והסמלים שהתנוססו עליהם, הפטיש והסדן, היו לחלק בלתי נפרד מהטיח, עד כי נהיה בלתי אפשרי להסירם מן הכתלים מבלי להסיר יחד עמם גם את הקיר עצמו. כפי שאמר בצדק סְאֵהֶאג יֵיִטְנִיאן שהתמהמה יותר מהאחרים, כשהשקיף ועינו דבוקה אל הצוהר: "כדי שנוכל להשתחרר באמת, היה עדיף שבמקום שהם יעזבו ואנחנו נישאר, נעזוב אנחנו, והם ישארו." היה זה בוקר ערפילי שבא לאחר לילה גשום, החיילים הרוסים נעלמו מן העין במהירות, האדמה כיסתה את נעליהם בבוץ, כך שהם לא הותירו אבק בעקבותיהם. גם הרופאים נשארו רופאים, אך כפי שקורה בעקבות כל מלחמה, לאחר שקברו בקברי אחים אנשים מורעבים, וכאלה שבגופם פצעים מדממים, כו כאלה שרעדו מטיפוס ודמעו בכאב מכל

אסונותיהם, היו עתה ידיהם מלאות בלידות. התינוקות שנולדו בעולם הפוך שכזה – שהשמש בו שוקעת במזרח² – היו נולדים כבר זקנים.

ובשל כך מיצב סבי גאראבט ווסגניאן את עצמו במרחק שווה אל כל מה שהתרחש סביבו. הוא רצה להבין את העולם והעריך שהוא עשוי לחזור על עצמו, ולפיכך היה נותן למודלים מן העבר לחיות במקומו. המודל שלו לייסורים היה הנזיר קומיטס, ולעת זקנה החל להידמות לו יותר ויותר. עד כי כשראיתי לראשונה את מסכת המוות של קומיטס, אשר הופקדה למשמורת בידי הנזירים המִחִיטֵאֶרִיסְטִים באי הוונציאני סן לזרו, נדהמתי למראה הדמיון הבלתי רגיל. דָר קומיטס היווה ככל הנראה לא רק מופת לסבל בשביל סבי, אלא גם מופת לשיגעון.

לעתים קרובות הוא נהג לשבת בלא ניע ולמלמל לעצמו. אנחנו לא הבנו מה הוא אמר, סבתא לא הרשתה לנו להתקרב. עמודים אלה בספר הלחישות נותרו לבנים. פעמים אחרות היה נועל את עצמו בחדר, ושר. היה לו קול בריטון שהעפיל בקלות עד לצלילים הטנור הגבוהים, בדיוק כקולו של קומיטס, אשר הדהים את ונסן ד'אנדי, את קאמי סן-סנס, ואת קלוד דביסי. הוא נהג לשיר וללוות את עצמו בנגינת כינור, מנגן בקשתו על כמה מיתרים בבת אחת, עד שהצליל היה נשמע כמו קוורטט.

קומיטס נעצר ב-24 באפריל 1915, עם חבריו דניאל וְרוֹזָאן, ראובן סְוֹאג וסיאָמְנטו. הוא נשאר לבוש בגלימת הבישוף שלו, אך בלי הברדס שגלימתו המחודדת מסמלת את הר אררט, אותו ברדס שנוהגים לעטות על עצמם כל נציגי הכנסייה הארמנית, מראש הכנסייה – הקתוליקוס, ועד לזוטר שבנזירים. את הגלימה ואת השכמייה הוא נתן לנצרכים שהלכו בשיירה. את כל קבוצת האינטלקטואלים העצורים הובילו במכוניות עד לקרבת צ'אנגוויירי. קומיטס התערבב בין שאר העצורים, כשהוא מנסה להקל על סבלם בכל האמצעים שברשותו ומעודד אותם לשמור על אמונתם באלוהים. בלילות הוא נותר לבדו, והיה מתחיל למלמל. בתחילה חשבו חבריו למסע שהוא מתפלל, אך הוא לא התפלל, אלא פנה למישהו בדברים, ואם אלוהים היה זה שאליו פנה, הרי שדבריו, שכלל לא היו אופייניים לנזיר, נדמו כנזיפות, מעין מזמורים מדוקלמים לאחור, מן הסוף להתחלה. יום אחד ראה אישה כורעת ללדת, אך בטרם הספיק להתקרב, שיסע חייל בחרבו את כרסה הנפוחה והפועמת. מאותו רגע קומיטס

² הכיוון שבו ממוקמת ברית המועצות ביחס לרומניה, רמז לתעמולה הקומוניסטית.

נאלם, כשם שהגיב אנדרי רובליוב חמש מאות שנה קודם לכן, לנוכח אכזריות הטטרים. הוא דיבר רק עוד פעם אחת, תחילה חשבו האחרים שמדובר בבדיחה, אך הבינו לבסוף שצירי שפיותו של דָר קומיטס נחלשו. הוא עצר מלכת ואמר לחבריו בשיירה: "אל תמהרו! תנו לחיילים להתקדם לפנינו..." וכשדניאל נְרוּזָא'ן נלקח מן השורות כדי להירצח, נשמע קולו של קומיטס בפעם האחרונה. הוא למעשה לא דיבר, אלא שר. קודם הוא שר את המזמור "סלח לי, אדוני!" אבל בקול נוקשה, כאילו ציפה שאלוהים יבקש מחילה מאיתנו, ואחר-כך את מזמור גְרוּזָק – העגור. כשסיים, פרץ בצחוק. פרצי צחוקו הדהדו כל הלילה, צרודים ועצבניים, כאריג רקוב שאתה קורע ושב וקורע, ומקפל, וחוזר חלילה. חלקם הגדול נרצחו כבר אז. דניאל נְרוּזָא'ן וסיאָמְנטו היו הראשונים, אוּגוּזֵי בֵי לא ידע מה לעשות עם הבישוף קומיטס, כך שבסופו של דבר שלח אותו חזרה לקונסטנטינופול. הוא ידע להרוג אנשים שמעדו ונפלו מרגליהם, או שניסו לברוח, או שהתפללו, התחננו, התייפחו או קיללו, אך לא ידע איך להרוג אדם שצוחק.

וקומיטס לא חדל מצחוקו, צחוק שכמוהו עוד לא נשמע, צחוק שאיגד והכיל בקרבו את כל דמעות הסובלים, אך גם, באותה מידה, קרא תיגר על הרוצחים; צחוק אשר הצביע על כך שכבר לא נותר בקומיטס דבר להרגו.

הוא לא שב לעצמו יותר לעולם. חבריו שלחו אותו לפריז, לבית משוגעים. הוא נפטר עשרים שנה מאוחר יותר, והצחוק והבכי השלימו זה עם זה על קלסתר פניו המתות. פניו היו רגועות, כפניו המתות של סבי. כאילו שהמוות אינו אלא חניית ביניים, כאילו שאתה נשען על שפת אבן של איזו באר קרירה, ומתבונן לתוכה.

סבא גאראבט נהג לשיר את זמר העגור, אותו זמר שדיבר על מחוזות הילדות, אך לאחר מכן לא היה פורץ בצחוק, אלא שותק. עקבותיו של סבי נותרו על הבד: פרצי צחוקו נוצרו מצבעים, הוא היה מושח אותם על הבד במכחול בלי שום חוקיות או סדר, כך חשבתי, או ממש באצבע שהיה תוקע בצבעים שעל הפלטה, או, כשהיו פרצי הצחוק הופכים לבלתי נשלטים, היה לוחץ את שפופרת הצבע ישירות על הבד. שלטו השחור והכתום, וסבא היה בוחן אותם בתשומת לב, באופן זה הוא ביקש לפחנה ולהבין את עצמו. במאמציו להבין את העולם, החזיק סבא במערכת כללים מתודולוגיים לכל דבר. את צופן עצמו היה מפענח באמצעות צבעים. לכל אדם מטען אנרגטי משלו. אנרגיה, פירושה קודם כל אור. האור הוא שילוב של צבעים, ניתן

להבין לפי ספקטרום הצבעים מאיזה מרחק הוא מגיע, איזה גוף מקרין אותו, באיזה רגע של היום אנו מצויים. וכך גם בכל האמור באדם, אתה שם מולו פירמידה מקריסטל ומביט בה, והנה הספקטרום. הנה אני, היה אומר סבא, מתבונן מקרוב בדף שופע הצבעים שהוטחו בו בפראות, וממשש אותו כדי שיוכל לאמוד לא רק את צבע הקווים ואת חיטובם, אלא גם את גסות משיחות המכחול או את עדינותן.

רגעים אלה נמנו למעשה על רגעי המעורבות המעטים שהיו לו. בנוגע לכל השאר, הוא נהג להשקיף על הדברים באורך רוח ובדייקנות קפדנית. כך עשה גם בעת שאכל, על מנת לעמוד על טיב מזונו היה נוהג ללעוס כל ביס שלושם ושלוש לעיסות, מספר הלעיסות הדרוש, כפי שנהג לומר, כדי לעמוד על טעמו ועל טיבו של כל מרכיב ומרכיב מצד אחד, ומצד שני כדי לרסק את האוכל לחתיכות מספיק קטנות כדי להגן על הקיבה. אם לומר את האמת, אותה נקודה שהיתה מרוחקת באופן שווה מכל דבר אחר, היתה מרוחקת באותה מידה בדיוק גם מעצמו. והנטייה להביט על עצמך מבחוץ באותה סקרנות ובאותו ריחוק שבהם אתה חוקר את האילנות בגינה או תולדות מלחמה כלשהי, גם היא סוג של טירוף. אלא שכפי שניתן לראות, סבא אמנם ראה בדמותו של דר קומיטס את המודל שלו לסבל, אבל לא כמודל לחיקוי, אלא כמודל לשיקוף. בעוד שטירופו של דר קומיטס היה טירוף אשר נבע מבפנים, היה טירופו של סבא גאראבט שיגעון שריחף לו מעל הדברים.

ובשל כך סבי, אשר האמין שהעולם אינו קיים אלא כדי שיבינו אותו, היה אומר: "כשאתה לומד את עצמך בעל פה, כשאתה נעשה צפוי עד כדי כך שאתה מסוגל לדקלם את עצמך בקול רם כפי שמדקלמים שיר, עם התחלה ועם סוף, ואפילו בחרוזים, הרי שאז הגיע זמנך למות." ואם בחלפו בעולם הזה סבי גאראבט ווסגניאן היה מבין, וסבי סֵטְרָאק מליפיאן היה אנטי מבין, אזי סנדק הטבילה שלי, סָאָהָאג שֵׁיטְנִיאן, היה מתייסר. ואם מבחינת סבא גאראבט היתה ההבנה הראשונית, כלומר ההבנה העצמית, מגיעה ממפגשו עם הצלבות הצבעים, ומבחינת סבי סֵטְרָאק נבע חוסר ההבנה העצמית מפגישתו עם סתירות הלחי שחטף די והותר מכל עבר, הרי שמבחינת סָאָהָאג שֵׁיטְנִיאן נבעו ייסוריו העצמיים מפגישתו עם יוסוף.

סיפורו של יוסף. בספר הלחישות אין דמויות בדיוניות, שכן כל הדמויות המופיעות בו חיו בעולם הזה, במקומן, בזמנן ובשמן. דמות אחת בלבד עשויה להיראות בו בדיונית, וזאת משום שהקיום שלה הופך את ספר הלחישות למציאות מדורגת, המשכפלת את עצמה, כמו שתי מראות המוצבות זו למול זו. לעתים קרובות אני כותב על דמות המספר של ספר הלחישות. בסיפור שלי, המספר מגולל בפנינו את עלילת ספר הלחישות. ובעלילה זו, גם בה מופיעה דמות המספר, שסיפר את הדברים לראשונה. הוא סיפר על המספר, ועל הסיפור שלו. אילו היינו הופכים את הסדר והיינו מגיעים אל המספר הראשון, זה שאינו לוקה בחולשה לתיאורים עצמיים, והיינו מתקדמים ממנו ועד אליי, היינו מקבלים חלום, אחר-כך נקבל חלום בתוך חלום, וכן הלאה. וכשאנו כותבים על זה שכותב, זה שרכון על כתב היד שבו מצויה גם הדמות הקרויה מחבר, הרי כאילו פסענו במורד מדרגות, כמו אותם צעצועים, בובות העץ החלולות המושחלות זו בתוך זו, אותן מטריושקות שהביא עמו מוסאיאן הזקן בשובו מסיביר, כשהוא מתבלבל במניין השנים ולא מודע לכך שבינתיים בגר אַרְאָקֶל בנו וכבר הגיע לגיל גיוס.

בין שלל הדמויות האמתיות הרבות כל-כך, יש כאלה שאפשר למצוא בספרי ההיסטוריה, ואחרות, לעומתן, אפשר למצוא רק בספר הלחישות. הספר, אף שלרוב הוא זן בעיקר בעבר, אינו ספר היסטוריה, ספרי ההיסטוריה דנים בדרך-כלל במנצחים; ספר הלחישות מזכיר יותר אוסף של מזמורי תהילים, והוא מוקדש בעיקר למנוצחים. ובין כל הדמויות ישנה גם אחת שלא היה לה קיום של ממש, אך למרות זאת, ואולי דווקא משום כך, יש לה גם שם: שמה הוא יוסף. אותו יוסף לא היה אלא שם שאול, והוא נמצא בספר הלחישות רק מסיבה אחת: אף שלא היה לו כל חלק ביצירת ספר הלחישות, הוא בכל זאת היה מפתח לדלת הבוכייה ביותר של חדרי אותה מאה, חדר שעל כתליו העירומים נגלים חריטות ציפורניים, שרצפתו מפורקת והעפר מגובב בו לתלולית מרושלת, כמו בקבר שנכרה בחיפזון. והנכרים בחיפזון הרב ביותר, הלוא הם קברי האחים. החיים והמתים שייכים לשמים ולארץ. למוות שייכים בבלעדיות רק הגוססים. הוא מתהלך ביניהם, מתחכך בהם בעדינות; הגסיסה היא מצב שהמוות מטפל בו ודואג שלא יסתיים מהר מדי. הגסיסה היא מנת החציר הטרייה שלו. היא חניכה לקראת המוות. מקאמוֹרָה ועד דֵיר א-זֹר, מרחק הנפרש על יותר משלוש מאות קילומטרים, עבר עם שלם בשבעת המעגלים, כלומר בנתיב החניכה אל המוות. בסופו פגש סָהָאָג שֵׁיטְנִיאָן את יוסף.

מְאֻמְרָה. המעגל הראשון. הדרך נמשכה לאורך פסי הרכבת. הכניסה למעגל הראשון, מעגל השיירות שלתוכן הגיעו הארמנים לאחר שלוקטו ממחוזות כה שונים זה מזה – מאנטוליה האירופית, איזמיר, איזמיט או אדריאנופול, או מהוילאייטים של אנטוליה המערבית, טְרָבְזֶון, אַרְזוּרוּם או חֶרְפוּט – נעשתה ברגל. מי שצפה בהם ממרחק, כשהם צועדים כך, צפופים ושפופי במצח, יכול היה לחשוב שמדובר בקבוצה של עולי רגל. אלא שעולי רגל מונעים בדרכם בכוח אמונתם, ולא באיום חיילים הדוחקים בהם מאחור בחוטמי סוסיהם; צליין המשתרך מאחור אינו מוחזר אל השיירה בצליפות שוט. משפחתו של סֶאֶהֶאֶג וְשֵׁיטְנֵיאָן מנתה חמש נפשות: סבתו, שני הוריו, הוא ואחותו הקטנה. שני הילדים הגדולים יותר, סימון וְהֶאִיגוֹי, נשלחו בחשאי לקונסטנטינופול. אמו, הֶרְמִינֶה, היתה אישה חזקה. היא עדיין עמדה איתנה על רגליה, היתה מקיפה את ילדיה בזרועותיה וצועדת קדימה, במרכז השיירה, כדי להגן עליהם מפרסות הסוסים וגם מפני מראה הגוויות ששיסעו העורבים בשולי הדרך. היה להם קצת כסף. רופֶן, אביו, הסתיר מתחת לכותנתו. הם הצליחו לעשות שימוש בחלקו כשעלה בידיהם לשלם עבור כרטיסים, או, אם נדייק, כשרכשו באמצעותו את טוב לבו של מנהל תחנת הרכבת של איזמיט, ועלו לרכבת שחצתה בקו אֶשְׁקִישֶׁהִיר-קוֹנִיֶה-פּוֹזְנֵטִי-אֶדְנָה, עד שבחצי הדרך לְמְאֻמְרָה היא עצרה בפקודת הצבא, שחסם את המסילה. בדיעבד הסתבר כי עצירת הרכבת הצילה את חייהם, גם אם הצעידה הממושכת שנכונה להם בנתיב שיחצה שבילים סלעיים בהרים ומישורים אינסופיים בחום הלוהט עתידה להיות מתישה, שכן קרונות הבהמות שבהם הצטופפו לא היו גדולים מספיק כדי להכיל את כל הנוסעים, מוצרי המזון כמעט ואזלו, ולמים לא דאג איש. המתים שנותרו בקרונות היו אלה שנפחו את נשמתם זה עתה, שכן את אלה שמתו בדרך כבר השליכו מהרכבת הנוסעת לאורך המסילות.

לפיכך, שיחק להם המזל פעמיים. ראשית, משום שלא נאלצו לצעוד ברגל מאות קילומטרים, ושנית, מכיוון שהורדו מן הקרונות ממש לפני שעמדו למות כולם במחנק. אך מרביתם, ובעיקר השיירות שהגיעו מהוילאייטים שבמערב, לא התמזל כך מזלם. הם עשו את המסע כולו בצעידה, ורק חלקם, האמידים שבהם, הצליחו להשיג לעצמם עגלות ופרדות. מתוך קרוב למיליון וחצי עקורים, חצי מיליון קפחו את חייהם עוד בטרם הגיעו אל קצה המעגל הראשון, בתשישות, בקור, ברעב, או שנפלו קרבנות לביזה ולטבח. אליהם מתווספים גם אלה שאמנם הגיעו, אך לא על רגליהם, אלא בשיוט וציפה על פני מימי נהרות הפרת והחידקל.

בספטמבר החלו הלילות להצטנן. עצמת להט היום, מאידך גיסא, לא שככה כהוא זה. צופפו אותם בשטח פתוח בסמוך לתחנת הרכבת של מְאֻמְרָה. מאופק לאופק ארגנו לעצמם האנשים מעין אוהלים מכל הבא ליד,

משמיכות, מבגדים, מסדינים. רובם נתמכו בארבעה מקלות ופיסות אריגים בלויים שנמתחו על כשלושה ארבעה מטרים רבועים סיפקו אמנם הגנה מסוימת מפני השמש והגשם, אך כנגד הכפור לא היתה בהם שום תועלת. סָאָהָאָג הביט וראה אוהלים רבים כל-כך, קצה המחנה לא נראה באופק. המחנה הוקם בשולי העיר, מצדה השני של מסילת הרכבת, כדי שניתן יהיה לשמור על גבול פסי הברזל ביתר קלות, כדי שאף אחד לא ירהיב עוז להיכנס העירה בחיפוש אחר לחם. למשפחתו של סָאָהָאָג עוד נותרו כמה שיירים של מזון, הם אכלו בצל האוהל בזהירות ובמהירות, שלא להיראות לעיני הסובבים.

קבוצות בודדות קרבו מדי פעם לפסי הרכבת, אך הונסו מיד חזרה אל המחנה. עד שלבסוף נעתרו החיילים, הפסיקו את האיומים ואפשרו להם לטפל בענייניהם. שכן הפעם מדובר היה בבני אדם שעברו מאוהל לאוהל ועזרו לאחרים לסחוב את מתיהם. וכדי שלא להשאיר את המתים לגמרי לבדם, היו משכיבים אותם זה ליד זה, וכשגדל מספרם מעל ומעבר, השכיבו אותם זה על גבי זה. כך שהמוות בנה סביב למחנה תלוליות אדם, כמעין מגדלי שמירה קטנים. הבהמות חרחרו מרעב ומריח המוות. היו שם בעיקר פרדות שאותם רתמו לעגלות או שעל אוכפיהם סחבו צרורות וחבילות, הן הוכיחו עצמן כהבמות מחושלות יותר. הסוסים מתו, בין אם מחמת הצמא, או שכשלו ברגליים שבורות על משעולי ההרים. הכלבים שמרו מרחק, הם זיהו בעיני האנשים את רעבונם, חשו בתשישותם ובחוסר הישע, והיו ממתנינים בסבלנות לרדת הערב, כמו שעשו גם להקות העורבים.

הם התגודדו בשנתם, נצמדו זה לזה כדי להתחמם. ביום היו מתפשטים, קושרים את הבגדים בקצותיהם זה לזה ופורשים אותם מעל ראשיהם. הם סיכמו עם זוג צעירים מקוניה, זוג צעיר שזה אך נישא, שיחלקו עמהם את עגלת המסע שלהם, ושהגברים ידחפו אותה לפי התור מאחור, כדי לסייע לפרד. אישה אחת הציעה לתפור להם את הסדינים כדי שיחזיקו מעמד טוב יותר במשבי הרוח העזים. היא היתה שם יחד עם ארוסה, הם עמדו להינשא. כל האורחים שהיו אמורים להשתתף בשמחתם, מתו בדרך.

לאמו של סָאָהָאָג היו שני סירים שבהם אספה את מי הגשמים. כשהמים עמדו להיגמר, הם היו מנגבים את שפתותיהם בסחבות שאותן היו פורשים בלילה כדי שיספגו לחות מן הטל הקפוא.

כשמחנה האוהלים היה מתרחב מדי ומאיים לגאות אל מעבר לפסי הרכבת, ומספר הגוויות היה כה גדול עד כי האוויר היה מתעבה מסירחון המוות, היו החיילים פולשים אל בין האוהלים כשהם רכובים על סוסיהם ושוב משלחים כמה אלפי אנשים אל הדרך. האוהלים היו מתמוטטים תחת פרסות הסוסים, האנשים נדחקו לשולי המחנה בצליפות שוט. כשלא היה עולה בידיהם לדחוס את מעט הפציהם הדלים אל תוך צרורותים, או לפרק ולקפל את אוהליהם במהירות, היו הפרשים מזרזים אותם באמצעות הצתת יריעות האריגים היבשים ששימשו להם למחסה.

תורם הגיע בסוף אוקטובר. לאדם מן השורה היו נדרשות כחמש שעות כדי לעשות את הדרך עד לחניית הביניים הבאה, אך להם נדרשו כמעט יומיים.

אֶסְלָאֵיִיָּהּ. המעגל השני. נתיב השיירה עבר דרך הרי אַמְאָנוֹס, על הפסגות, אחר-כך ירד לכוון אֶסְלָאֵיִיָּהּ, לאורך אפיק הנהר. ובמגע עם קו המעגל השני, הגיע גם השלג הראשון. רבים עטו על עצמם רק קרעי סמרטוטים אשר התבלו ונהיו כה דקים עד כי רק האבק המעורב בזיעה עיבה אותם מעט וחימם מעט את גופם. את השמיכה הם השאירו על גב הפרד, ולאורך הדרך כולה התכסו בסדינים. הם נטשו את העגלה, שלא יכלה לעבור במשעולים הצרים, והגברים העמיסו על גבם חלק מהחפצים וסחבו אותם בעצמם, כל כמה שעמדו להם כוחותיהם. משהתחמם מעט מזג האוויר, הם קרעו את אחד הסדינים לרצועות וקשרו את עצמם זה לזה, כדי לא למעוד ולהחליק מהמצוק התלול. היתה זו דרך הררית ונקייה, וכך גם נותרה לאחר שהשיירה עברה בה, שכן הנופלים חסרי האונים נהדפו אל התהום במכות של מוטות הליכה. את הסבתא הישישה הם נשאו רכובה על גב הפרד, מה שעזר לה להחזיק מעמד במסע, בניגוד לרבים אחרים אשר התמוטטו וגוועו, ובעודם תשושים וגוססים נתקלו בסלעים המזדקרים. משהגיעו לרמה מישורית, קיבלה את פניהם כנופייה של כמה עשרות כורדים חמושים. כמו על פי אות, נעצרו החיילים ונתנו לשיירה חסרת הישע להתקדם לבדה. האנשים עצרו מלכת, הם הביטו באימה בפרשים שהסתערו עליהם, כשהם מנופפים בפגיונותיהם וברוביהם. הרמה המישורית היתה צרה, מאחור ניצבו ההרים, משני העברים מזרונות תלולים, ומלפנים – הפרשים. הסצינה מוכרת לנו ממאות עדויות. השיירות שהופקרו חסרות הגנה, שהיו מורכבות ברובן מנשים וילדים, נפוצו לכל עבר על פני העמק. האנשים ביקשו לעצמם מקלט ולא ידעו כי דווקא בעת ההינתקות מדבוקת ההמון הם הופכים לטרף בטוח וקל לפרשים שטופי תאוות השוד והרצח. אותם פרשים היו עבריינים מורשעים, אסירים לשעבר ששוחררו ממאסר בכלא הטורקי וחומשו בכוונה תחילה, כורדים, צ'צ'נים או בדואים. רק לעתים רחוקות הם היו מזדמנים למקום במקרה, על פי רוב ידעו הכנופיות מראש על מועדי הגעת השיירות ועל מסלולן. החיילים צוו להתרחק מן השטח ולהניח להם לבצע את זממם בלא הפרעה. לפעמים רק שדדו ונטלו את הנשים הצעירות, במקרים אחרים, השכיחים יותר, טבחו באנשי השיירות עד האחרון. לא היו שום כללים, יכולת להירצח משום שנשאת עליך כסף או תכשיטים, או להפך, משום שלא היה בידך מה לתת. הרצוי ביותר היה שתשכב על הארץ ותעמיד פני מת. אם התמזל מזלך ולא נרמסת תחת פרסות הסוסים, היה לך סיכוי מסוים להינצל בשלב שבו היו הפרשים

מתייגעים מן המרדף אחר המטרות הנעות, או שהערב היה יורד, ואז הם היו מתרחקים מהמקום בצווחות פרא, על אוכפי סוסיהם המאובקים רותמים ברצועות את הנשים הנאבקות, מהדקים אותן בחוזקה למקומן. מאחור היה נותר שדה זרוע גופות, ובו היו מתרוממים לאטם, מסוחררים, המעטים שעוד נותרו החיים. ארוסה של האישה שעמם התיידדו, נהרג אף הוא. הוא ענד לצווארו שרשרת חסרת ערך אך מבהיקה, שבה חשק אחד הפרשים. הוא לא טרח לחטפה ממנו אלא התזז את ראשו באחת. הם נאלצו לנטוש אותו שם, טרף לחיות הבר.

כשהם סוחבים עמם את הפצועים, הגיעו למישור שבאֶסְלָאֵיִיהָ רק לפנות בוקר. משני צדי הכניסה אל המחנה היו מוטלות שתי ערמות של גוויות, בעיקר ילדים. הם פרשו לעצמם את האוהלים. המזון עמד להיגמר. בבקרים היו החיילים עוברים בשטח המחנה רכובים על סוסיהם ומשליכים באקראי לחם מעל האוהלים. האנשים היו מתנפלים, על כל פיסת לחם היו מסתערים כמה בני אדם ונאבקים עליה. לקראת הצהריים היה המחנה נרגע, האנשים היו גוררים את עצמם אל מתחת לאוהלים, יושבים למראשות הגוססים.

החיילים שמרו על מרחק, שכן ריחות המוות המעיקים לא היו מתקתקים במקרה זה, אלא חריפים, מבשרים את פרוץ מגפת הדיזנטריה. מפקד המחנה קרא לאותם גברים שכוחם היה עדיין במותניהם ופקד עליהם לאסוף את המתים. היות ובמהלך אותם חודשי סתיו גבו הרעב והדיזנטריה כשישים אלף קורבנות מקרב שוכני המחנה באֶסְלָאֵיִיהָ, הורה המפקד להשאיר את המתים שרועים בפאתי המחנה למשך יומיים שלושה, לפני שקברו אותם. זאת מכיוון שבהיותן חשופות למשכי הרוחות, היו גופות המתים מתייבשות ומצטמקות, ותופסות פחות מקום; וכך יכלו קברי האחים להכיל יותר.

אחר-כך קירבו את האוהלים זה לזה כדי שלכנופיות השודדים, בעיקר לבדואים מהכפרים בסביבה, לא יהיה מקום להסתנן ביניהם. הם עצמם לא חששו זה מזה, שהרי איש מהם לא גנב כסף או זהב, אלה היו בכל מקרה חסרי תועלת. ואילו כל מה שהיו עשויים להתאוות לו: קמח, סוכר או בשר מיובש – כבר אזל מזמן ממילא. הבהמות חיפשו לרגלי הקירות או בין פסי המסילה קווצות עשב. מי שהדיזנטריה כרסמה בו מבפנים, שכב מקופל והמתין למותו. האחרים לעסו ארוכות חתיכות לחם יבשושי ומתפורר שנזרקו לעברם מעל גבי הסוסים הדוהרים.

התרחש דבר שהיה נפלא ואיום בו זמנית: השלג הגיע. הם מיהרו לצאת מן האוהלים והושיטו את כפות ידיהם, עוד פיעמה בהם די רוח חיים כדי שיוכלו ללקק מאצבעותיהם את פתיתי השלג שנמסו והיו לטיפות מים. אחר-כך, משראו שהשלג מתגבר, חיכו עד שנערם על האדמה וליקקו אותו הישר מן הארץ, עם הכלבים

והפרדות שכם אל שכם. סָאָהָאָ רווה יותר מהאחרים בזכות שהבחין כי שכבת השלג מתעבה ונשמרת לאורך זמן רב יותר על מצחי המתים, שהיו צוננים אפילו יותר מהאדמה.

אולם יחד עם השלג ירדה גם צינה נוראה, אשר הקפיאה את האדמה והפכה את סדיני האוהלים לכפלי אריג פריכים וחדים כתער, ניקתה את האוויר ושמה קץ לפעילות השרצים מכל סוג ומין, ואדי הצחנה הרעילים ירדו והתיישבו כענן כפור קפוא על הארץ. האנשים הצטופפו ונצמדו זה לזה, התקבצו מכמה אוהלים תחת אוהל אחד שהיה מרווח יותר. אם הצליח מישו להבעיר מדורונת קטנה מכמה זדרים קפואים שאסף, היו כולם מתגודדים ונדחסים, גם אם כל שיכלו לעשות היה לעמוד ולצפות ממרחק בלהבה הדועכת.

והעומדים למות היו כה מצומקים מרעב וכה צרובים מן הכפור, עד כי כשקרוביהם רצו להעבירם למקום אחר באוהל, ואחזו לשם כך בידיהם או ברגליהם, היו זרועותיהם וקרסוליהם נשברים בקול פצפוף ענפים יבשים.

כשפסקו השלגים החלה תכונה מחודשת של הכנת השיירות למסע. השמים התרככו והחלו הגשמים. הדרכים התמלאו בבוץ. הם קשרו רצועות בד שקרעו מהסדינים סביב רגליהם, אחרת היו כפות רגליהם היחפות נדבקות אל האדמה, בלי שיוכלו לנתק אותן ולשלפן מתוך הבוץ, בשל כוחותיהם הדלים. הצעידה בדרכם החדשה ארכה קרוב לשבוע ימים. היה התנהלה תחת זרזוף גשם תמידי, שמחק את עקבותיו של כל קו מתאר. לא ניתן היה לספור את המתים, משום שתחת הערפל הכבד שבו צעדו איש מהם לא ראה מעבר לאדי נשימתו הכחלחלים, ובשרם של הנופלים היה מרוכך מהגשם, רך ודביק כטין הבוצי. הם נרמסו ברגלי הצועדים שמאחוריהם, ובשרם שנבטש התערבב, כעיסה שחורה של בצק, וכוסה בבוץ הדרכים. גם כשהגיעו, לא פסק הגשם לרדת.

באב. המעגל השלישי. שדה האוהלים השחורים השתרע על שטח אדמה במרחק של כמה קילומטרים מהעיירה, מתוך כוונה למנוע את כניסת העקורים אל העיר. בשל העובדה שהקרקע הכילה חרסית, היו מי הגשמים המעורבבים בשלג לשלולית בוצית. הכול היה לביצה של רפש.

הם לא הספיקו למנות את המתים שנשרו לאורך המסע, שכן בקושי הצליחו להתמודד עם אלה שמתו עתה, בתוך מחנה העקורים. הגברים הספורים ששרדו התארגנו בשתי קבוצות. קבוצה אחת היתה מופקדת על סחיבת המתים אל מחוץ למחנה ועל חפירת הבורות לקברי האחים. במעגל השלישי היתה סחיבת המתים מלאכה קשה יותר לביצוע, משום שגופות המתים שהיו יבשות כאדמה חרושה ומאווררת ועצמותיהן שדופות מן הקור, נטו

לספוג עתה את המים ולהתנפח, והוורידים אשר התרככו מהמים התפוצצו והאדימו כבשר נא. כך, נפוחות ונוקשות מכדי שניתן יהיה לכופפן, תפסו הגוויות מקום רב יותר, ועל הקושי שבחפירה באדמה, שהיתה במילא בוצית ודביקה, היתוסף עתה הצורך לחפור קברים רחבים יותר.

קבוצת הגברים השנייה נפוצה בשדות וקרבה אל העיר, רק עד לקו בורות האשפה ולפאתי שכונות העוני, בחיפוש אחר מזון, שהורכב לרוב מפגרי בעלי חיים. אחדים מהם, שהיו עדיין זריזים, היו מיידים בעורבים אבנים, וצדים את הכלבים שחגו סביב המחנה סחור סחור ומגרדים בכפותיהם אחרי רדת הליל את הקברים שכוסו בחיפזון, בחיפוש אחר בשר שטרם נרקב.

כך פרצה מגפת הטיפוס. הראשונים להיפגע בה היו הילדים. היא כיסתה את לחייהם בכתמים אדומים, שהזדהמו והיו במהרה לכיבים מדממים, שהתעררבו בהם הדם וזיעת החום הגבוהה. אחר-כך עברה המחלה ופקדה גם את אמהותיהם, שהתעקשו להמשיך ולהצמיד לחיקן את הפעוטות הקודחים מחום. רק צינת החורף מנעה מהמגפה להתפשט בין כולם. אך באותה מידה היה זה אותו כפור אשר גם מנע מהחולים כל סיכוי הצלה. מאימת המחלה הקפידו החיילים לשמור על מרחק, ורק לעתים רחוקות, ומבלי שהעזו לרדת מגב סוסיהם, אזרו אומץ להתקרב אל האוהלים, כדי לזרוק במהירות לחם, אל תוך הרפש. איש כבר לא טרח לנגב ממנו את הבוץ, מי שהתמזל מזלו לתפוס חתיכת לחם מיהר לחלוק אותה עם שותפיו לאוהל, או הרכין ראשו אל חזהו, או חזו בקליפת הלחם ובולס אותה מבלי ללעוס, שלא יתנפל עליו מישהו ויחטוף אותה מיידו.

היו פה ושם מי ששמו את נפשותיהם בכפם וההינו להתקרב לפאתי הישוב. היו אלה בעיקר אמהות שהרחמים על ילדיהן הגוססים העבירו אותן על דעתן, הן יצאו לנדב מעט אוכל או לחפש מקום מחסה בטוח יותר או יצוע נקי. הן הורחקו באבנים או במכות של אלות, אם לא ירו בהן מייד.

האישה שעמה עשו את הדרך, חלתה. היא ישבה שפופה ולא היה כבר דבר שיכלו לעשות למענה, מלבד להניח על כתפיה את כל פיסות הבד שהיו בידיהם. יום אחד, חזר הגבר של משפחת שייטניאן ובידו עורב שהרג, עוף מלהקה של עורבים שחגה מעל אחת ערימות הגוויות. עיניו ברקו בניצוץ פראי, קווצות של שיער מקורזל כיסו את לחייו השקועות, וכדי שבלויי הסחבות שעטה לגופו לא יתנופפו ברוח, הוא הידק אותם בחבל שקשר סביב עצמו בכמה סיבובים, מהחזה ועד למותניים. במקום נעליים הוא עטף את רגליו בכמה רצועות בד מרופטות, ולכפות רגליו הוא חיבר שני כפיסי עץ, במקום סוליות, מה שגרם לו לגרור את רגליו בהליכה מסורבלת ולא יציבה. מדי פעם נאלץ להרים את רגליו כדי לעבור מעל איזה פתח או סף. הצייד לא דרש ממנו לרוץ, גם אם היה רוצה לא נותר בו הכוח, כל שהיה עליו לעשות היה רק לסחוב את הפגרים. הכלבים והעורבים היו כה מדושנים משפע המזון שסיפק להם מחנה העקורים ותנועותיהם היו כה אטיות וכבדות, עד כי די היה

באבן שנזרקה לעברם בתנועה מיומנת כדי להפילם, בבה ניתן היה גם לרסק את ראשיהם אחר-כך. או לשבור את מפרקתם בתנועה סיבובית זריזה. וזה בדיוק מה שרוֹפֵן שִׁיטְנִיאן עשה. ראש הציפור היה מסובב לאחור בתנוחה לא טבעית. כשראתה אותו כך, אמצה הֶרְמִינָה את ילדיה אל חיקה, ולחשה מזועזעת: " *Ur es, Asdvadz?*", "היכן אתה, אלוהים?" "אלוהים עומד למות, אישה", אמר הגבר. "הנה, המלאכים שלו כבר מתו," והשליך למרכז האוהל את הציפור השחורה.

בקושי הצליחו להדליק אש חנוקה משבבי העץ הלחים, וצלו את בשר העוף המרוט. אולם לאישה החולה כבר לא היה הדבר לעזר, קיבתה המצומקת לא היתה מסוגלת עוד להכיל כל מזון. היא הקיאה את חתיכת הבשר היחידה שהצליחה לבלוע, ומשום שלא עלה בידה לשלוט בפירכוסים, הוא נחנקה ומתה בתוך זמן קצר. "זהו אות המלאך השחור," מלמלה הֶרְמִינָה. "זהו אות אחר, וארור ממנו," אמר רוֹפֵן, "אם אלוהים רוצה אפילו את מלאכיו השחורים." הוא הביט בשמי העופרת, באדמה הבוצית, בזרזיפי הגשם הדקים, באדי המחנה שאיחדו את השמים ואת הארץ לכדי ערפל חמדן ורצחני. העמיסו את האישה על גב הפרד, גופתה שמוטה לה כך משני צדיו, ורוֹפֵן הוליך אותה לפאתי המחנה, שם נערמו הגוויות הריריות, התנפחו והתרחבו. אך קודם הם הפשיטו אותה מהבגדים שעליה וחילקו אותם בין אחותו הקטנה של סָאָהָג, כדי שיגנו עליה מפני הקור, ובין האישה הצעירה שהגיעה מקוניה, כדי שלא תעורר את יצרם של הבדואים, אם יראו אותה, חס וחלילה, עירומה.

אך כל כמה שנזהרו המקומיים – מגרשים מעל פניהם את העקורים שהסתובבו מסביב כמו כלבים, עם כל הבא ליד, בקריאות רמות "אַרְמָנִי! אַרְמָנִי!", כדי שיצאו גם שכניהם ויצטרפו, וישליכו אבנים רבות יותר לעבר היצורים האומללים שהיו מדדים וקרבים בהיסוס, בזרועות מושטות – ובכן, על אף שנזהרו, פשטה מגפת הטיפוס בכל זאת גם בעיר. אז אספו הערבים את לוחמיהם והסתערו על מחנה העקורים, בטשו בו בפרסות סוסיהם, הרגו על ימין ועל שמאל בלהב פגיונותיהם ובקליעי הרובים, הנסו את העקורים באיום חרבות או בהטחות של מוטות ואלות והעלו את אוהליהם באש. כרגיל, החיילים צפו במחזה האימים מתוך אדישות, וקיבלו בחפץ לב את הסיוע שהושיטו כנופיות הלוחמים לרעב, לדיזנטריה ולטיפוס, במילוי משימתם. הטבח נמשך כל היום, והלוחמים הבטיחו לחזור גם למחרת אם המגורשים לא יעזבו, לא חשוב לאן, רק שיהיה המקום החדש רחוק מבתיהם ככל האפשר.

בשל מורת רוחם של המקומיים, שבו ויצאו השיירות אל הדרך, אף שעל פי ההוראות היה אמור המחנה בִּפְאֵב להישאר בבידוד עד לבוא האביב. היה זה ב-5 בינואר. אולם איש לא ידע זאת בוודאות, היות שאת מניין הימים לא מנה איש, לא היה שום סימן שיבדיל יום אחד ממשנהו, כמו, למשל, תפילת יום ראשון. הם היו מודעים רק לחילופי העונות, וגם זאת, רק בקירוב. החשבון היחיד שאותו עוד ידעו במידה מסוימת של דיוק היה

מניין המתים, שאותו היו מונים החיילים הטורקים בקו שהיו חורצים באמצעות כידוני הרובים, על גבי העמוד הקרוב ביותר לכל ערימת גוויות. אבל גם חשבון זה אבד בגלל החורבן שהטיפוס הפיל; בעקבותיו החלו להביא את המתים בעגלות ולהשליכם הישר אל הבור.

את מועדו של חג המולד ניסו להעריך על פי אורך הלילות, אך משום שהשמים היו תמיד מכוסים ואפורים, נדמו הלילות ארוכים מכפי שהיו באמת. גם המתים התרבו, שכן הגוססים היו נופחים את נשמותיהם בעיקר בלילות. היות שלמחרת היום היו השיירות הראשונות אמורות להתחיל לנוע, ולא ניתן היה לחזות מראש כמה מהיוצאים אל הדרך יצליחו להגיע עד סופה, החליטו הכמרים הספורים שעוד שרדו בקרבם, - הם נבדלו מיתר הגברים רק באמצעות זקניהם הארוכים אך במקצת מאלה של האחרים – שיהא זה ליל חג המולד.

מי שעוד היה בכליו איזה בדל של נר, הדליק אותו. הִקְמִינָה אמרה: "תנו לו לאור שיראה." והם הניחו לנר שידלוק עד תומו, מלחכים את השעווה החמה בכריות אצבעותיהם ומורחים אותה על כפות ידיהם. היה עליהם לשמור פיסה מהנר גם בשביל ליל הפסחא, לתפילת תחייתו של ישו מן המתים. "עד אז," אמר רוֹפֵן, עוטף את כפות רגליו, "נהיה כולנו מתים."

מִסְפָּנָה. המעגל הרביעי. כדי לא להתקרב לעיר חֶלֶב, שם ארכה שוב סכנת התפשטות המגפה, ולמול העוינות העולה וגוברת של האוכלוסייה המקומית וגם על פי הוראתו המפורשת של ג'מאל פֶּאֲשָׁה להחזיק את העקורים ואת שיירותיהם הרחק מפסי הרכבת, עקפה השיירה את הדרך הנוחה אשר חיברה את חֶלֶב וסְבִיל, ועברה במחוזות פראיים יותר, בין טֶפְרִידֶגֶ'ה וּלְאֵלָה. אדם בריא היה יכול לעשות את המרחק שבין פֶּאֲב לִמְסְפָּנָה ביומיים, וזאת אם ניקח בחשבון שהיה עוצר לשינה מרעננת בפונדק הדרכים שבלְאֵלָה, אוכל לשובע ועושה את דרכו כשברשותו נאדות מלאים במים, אותם היו סוחבים פרדות. השיירות היוצאות מִפֶּאֲב עברו אותה דרך במסע שארך עשרה ימים לפחות, חלקם הגיעו רק כעבור שבועיים.

ביציאה מִפֶּאֲב החל שוב לרדת שלג. ומכיוון שלא צעדו בדרך המלך והשלג כיסה את השטח כולו, טעו השיירות בדרכן לעתים קרובות, ולאחר שהיו חוכחים זמן מה בדעתם, היו החיילים מחזירים אותם למסלול הנכון, נוגחים בהם מהצד בחוטמי הסוסים. לטעות בדרך לא היה עניין מסובך, כי אפילו החזקים שבהם, אשר צעדו רכונים בשורות הראשונות וספגו את צינת הרוחות הישר אל החזה, היו צועדים כשמבטיהם מופנים כלפי מטה, מרימים אותם אך לעתים רחוקות, ולא אל עבר הדרך – שאותה החשיבו לאינסופית ממילא – אלא אל

עבר השמים, כדי לחפש בהם עקבות של איזו קרן אור, איזה סימן לכך שהשלג עומד להיפסק, או פשוט סימן כלשהו, יהא אשר יהא. הם התעטפו בכל הבדים והסדינים שעוד נותרו להם, וקשרו אותם בחבלים לגופם, כנגד הרוח. את השמיכות העבות ביותר שמרו בשביל רגליהם, הם גזרו לעצמם מעין נעלי לבד, שאותן טבלו בשמן, אם עוד נשאר להם מעט, או בבורות הנפט, על מנת שיעמדו ברטיבותו של השלג שבו בוססו. השיירה יצאה למסע כדבוקה קטנה ומגובשת, אך במהלכו, משהחלו מתייגעים בצעידתם, נפערו ביניהם רווחים גדולים והשיירה התארכה עד שהגיעה לאורך של קילומטר כמעט. החיילים כבר הסתפקו בשלב זה בכך שדחקו בהם, הם ויתרו על ניסיונות הזירוז, מי שהצליפו בשוט בגבו או שהיכו בו במקל, מעד ונפל על ברכיו במקום שיגביר את קצב הליכתו. החיילים, אשר ראו בכך סימן למרד, המיתו את הנופלים בחבטות אלה בראשיהם, כדי לחסוך בכדורי הרובים. הם נפלו מעולפים אל תוך השלג, ערובה בטוחה למותם. בשלב מאוחר יותר הם ויתרו, הניחו להם שיתקדמו לפי כוחם. התשושים היו מאטים בהדרגה את קצב הליכתם, מתקשים יותר ויותר לשלוף את רגליהם מתוך השלג העמוק עד אשר היו נשארים בסופו של דבר נטועים במקומם בלי תזוזה, ניצבים בשלג זקופים, ברגליים שהיו קפואות מכדי לאפשר לברכיים להתכוּפף. הם מתו כך, בעמידה, בזרועות מושטות לצדדים, אותן הרוח העיפה, כמו אילנות שחורים, יבשים. העגלות ששלח לבסוף מושל חֶלֶב לאספם, מתוך שחשש כי מספרם הגדול של המתים שנעזבו סתם כך על אם הדרך עלול להרחיב את שטח התפשטות המגפה ולהביא אותה אל העיר, היו לפעמים מוצאות אותם כעבור כמה ימים עדיין עומדים, וזרועותיהם הקפואות מתפצצות במשב הרוחות. בתחילה נמלאו הקברנים אימה. אחר-כך פשוט תלשו אותם מתוך השלג, כגזעי אילנות ששורשיהם נרקבו, באומרם לעצמם כי האדמה בוודאי מאסה כבר במתים רבים כל-כך ולכן החליטה להניח לאלה שימותו בעמידה.

הם ישנו בפונדקי דרכים נטושים, לפעמים התמהמהו ושהו בהם יום-יומיים, כדי לצבור מעט כוח. יחד עם העגלות לפינוי המתים, הגיעו מחֶלֶב גם כמה שקים מלאים בבולגור,³ שחולק ביניהם, ככל שהצליחו לחפון בכפות ידיהם הקעורות. כשהתקרבו לטֶפְרִידְג'ה ולְאֵלֶה ראו מרחוק המוני אוהלים רחבים וגדולים שיריעותיהם נפרשו על עמודים, עם גגות מפח, בסמוך לחלקם היו אפילו מבני מחסה בנויים מלבנים, ושמחה גאתה בלבם על כי יזכו מעתה להגנה מהקור. אך לא נתנו להם להתקרב אל המקום מעבר למרחק של כמה עשרות מטרים. כדי שהמתים לא ייערמו בצדי הדרך לִמְסַפְנָה לכל אורכה, החליטו השלטונות להקים בוילאייט חֶלֶב מין אכסניות, שאליהן ייאספו את כל הגוססים מקרב עקורי השיירות. הם לא זכו שם לטיפול כלשהו, רק הניחו אותם,

³ בורגול (בטורקית ובשפות נוספות - בולגור).

חמישה-עשר עד עשרים בכל אוהל, והניחו להם למות. מצבם היה כה עגום עד כי לא נותר בהם עוד אפילו הכוח להסתובב מצד לצד או להגן על פניהם מפני נחילי החרקים שרחשו סביבם. הם היו נופחים את נשמותיהם באותה תנוחה שבה הונחו, על פי רוב בעיניים פקוחות, שכן עפעפיהם היו שדופים ומצומקים מכדי שיוכלו להיעצם ולכסות את לובן עיניהם. מסיבה זו, הופקדו על השמירה במחנות הללו רק שומרים אחדים, בלי רובים, אבל חמושים באלות ובאבנים, כנגד הכלבים, הצבועים והעורבים, שלא גילו הצטיינות אפילו במשימה שכזאת.

את מקומה של השמחה, בה חשו עם התקרבתם למחנה שכזה – המחנה נראה בעיניהם כאילו נבנה במיוחד לשמש כמקלט כנגד חמת הזעם המהולה ברוחות, בגשמים ובשלג – תפסה תמיהה, וזו, משנעצרה השיירה בסמוך למחנה האוהלים, בלי רשות להתקרב, התחלפה עד מהרה בפלצות. בפתח כל אחד משני המקלטים קיבל את פניהם קומץ חיילים, שבראשם עמדו פקיד ואדם לבוש שחורים, שנקרא בפי הכול דוקטור אפנדי. הוא דרש כי אנשי השיירה יסתדרו בשורה, במרחק של צעד אחד בין אדם לרעהו, על מנת שלא יוכלו להיתמך זה בזה בעמדם. היו שהתמוטטו מייד, והקלו בכך על דוקטור אפנדי במילוי משימתו. שכן כבודו לא הגיע הלום כדי לטפל בחיים, אלא במתים. וכדי שלא להסתכן בגוויות רבות כל-כך המוטלות בדרכים, ובמיוחד לאור העובדה שחלב היתה מרושתת כולה בקונסוליות שהיו דרוכות ומוכנות לשגר מייד מידע לכל חצרות המלוכה של אירופה, היה דוקטור אפנדי מורה על הגוססים בידו, והללו היו מורמים באחת ונלקחים אל האוהלים, שם, במידה והחיים שעוד פיעמו בקרבם היו מראים סימן התנגדות כלשהו, זכו למהלומה בראשיהם. דוקטור אפנדי אמד במבטו את מצבו של כל אחד ואחד, והצביע על כל מי שפריחה על עורו הסגירה את מצבו, או פירכוסים, או פנים חיורות מדיי, עיינים שקועות מדיי בעומק ארובותיהן, או זוויות שפתיים שקצף ירקרק אדמדם כיסה אותן, קצף אותו הפיקו החירחורים בעומק ריאותיהם המנוקבות. בכל אחד משני מחנות הגוססים הצטמצמה אוכלוסיית השיירה ופחתה בכעשרה אחוזים. יותר משליש מכל אלה אשר יצאו אל המסע מבאב, לא הגיע למספנה. רבים נפחו את נשמתם בשני מחנות הגוססים, גופות האחרים ניזרו בדרכים, בשרם התמוסס עם הפשרת השלגים, זלג פלגים פלגים עם הבוץ המופשר, ואילו עצמותיהם נגרסות בין טרשי המדרונות הסלעיים.

במספנה, בשולי המעגל הרביעי, נפגשו השיירות עם הפרת, שהיה לקבר נייד לאלפי עקורים. אחרי מספנה, בעיקול הנהר, היו הגוויות נאספות מצפון, המים הטביעו אותן והדגים טרם שיסעו. את הגופות משו אל הגדה באמצעות מוטות ארוכים שבקצותיהם היו נעוצים ווים מברזל. היות שהאדמה היתה קפואה, ואילו מספר הגוויות היה רב מכפי שיכלו לקבור, שפכו עליהן נפט והעלו אותן באש. העשן הסמיך ניתן היה לראות בבירור מהמחנה במספנה, ואף שהמגורשים ידעו היטב מאיזו סיבה היה העשן כה סמיך ומדוע היו מוקדי המדרונות

שבערו כה לחים ובערתם היתה כה חנוקה ואטית, הם ידעו גם מה צף שם על פני הנהר, למרות כל זאת הם קרבו אל אל הנהר, כרעו ברך ושתו בתאוה ממימיו, שטעם אפר היה טעמם.

חלק שבו והקימו לעצמם אוהלים, אחרים התמקמו באוהלים נטושים. כבכל פעם היה מספר המתים עולה לאחר הגעתה של שיירה חדשה למחנה, ואז שב וחוזר לכמות הרגילה, כחמש או שש מאות ליום. הקור נחלש מעט במשך היום, אך נותר מזוויע באותה מידה בלילות. ככל שהתקרבו אל המדבר, פסקו הגשמים והשלגים והיו נדירים יותר ויותר. האוויר הלך גם הוא ונעשה יבש, ולכן היתה נשימתם של הגוססים שורקנית יותר.

שמירה קפדנית הופקדה על המחנה. את המעטים שתפסו בשדה המוביל אל העיר, לאחר שהעזו לפרוץ מבעד לשמירה ולצאת, היו משקיעים במי הנהר הקפואים לכמה שעות, ואז עוזבים אותם כך מוטלים על שפת המים, חשופים למשב הרוחות המקפיא. אם היו שורדים, היו נשלחים אל האוהלים, ושם, רועדים והוויים, היו דועכים בתוך זמן קצר.

לפתע כרע הפרד על ברכיו באחת, וסירב לשתות. הוא היה בהמה טובה. רופן ליטף ברוך ארוכות את מצחו, אחר-כך נטל אבן והלם כמה פעמים במקום שקודם ליטף. הילדים ביכו אותו במותו, אך מחו את דמעותיהם כשחשו בטעמו המתוק של בשרו, שלא היה סיבי כבשר העורבים השחוטים, אף לא מר כבשר נבלות. הבשר הספיק להם לכמה ימים והם התחזקו קמעא. בנוסף קיבל כל אחד מהם גם חופן בולגור. כשנשאו מבטיהם בתמיהה, תוהים על פשרה של נדיבות בלתי צפויה זו, נודעה להם האמת מפי קיור חוסיין, האיש אשר העניש את הנמלטים בהטבעה במי הנהר הקפואים: "אני לא רוצה שתמותו לי כאן. גם ככה יש לנו מספיק בעיות על הראש. האדמה דביקה, קשה לחפור בה. אתם ממילא תמותו. אבל מכאן תסתלקו על הרגליים שלכם, עד למדבר. שם אף אחד כבר לא יצטרך להתאמץ בגללכם. החולות והרוח יקברו אתכם כבר."

וכך הבין אז כל מי שזכה לקבל אל כפות ידיו ספל גרגרים, שעליו להמשיך וללכת הלאה. הניחו להם להתקרב לשפת הנהר ולשתות ממימיו העכורים, שהיו, כמי הירדן, עתידים לקבל טעם של בשר אדם. הבולגור סיפק מזור זמני לקרביהם הצפודות מחמת הדיזנטריה. ואילו המים הטפיחו בבטנם את הגרגרים שבלעו מבלי ללעוס, והותירו רעבים עד כאב, ושבעים בו זמנית. הגוף דרש און רב יותר, אך הקיבה שהצטמקה ממחסור במזון התנפחה עתה ודפנותיה, שכבר היו כה דקות מרוב גריסת ריק מתמדת, עמדו להיקרע.

סֵאָאָג היה רזה מאוד, קרסוליו היו עבים אך במעט מזרועותיו. אמו עוד חילקה בחיסכון רב את מה שנשאר משקי הקמח והסוכר שקנו בתחנת הרכבת של קוניה ממקומיים אמידים, אשר בידעם לאן היו פניהם מועדות, הוסיפו לחישוביהם גם את מחיר היאוש, וגבו מהם סכום גבוה פי שלושה מערכם.

הם אכלו לעת ערב, כדי שיוכלו לישון, כי הַרְמִינָה שמה לב שבלילה, כהשגוף קשוב יותר לעצמו, קשה יותר לשאת את הרעב. תחילה חילקה לכולם שווה בשווה, אחר-כך חילקה פחות להם ויותר לילדים. עד שבמחנה בַּמֶּסְפָּנָה כבר לא חילקה דבר לזקנה, אשר החוותה על עצמה בידה ערב אחד סימן גדול של צלב, סובבה את פניה לקיר, ומתה כפופה. כך גם העלו אותה עם שחר אל עגלת המתים, וכך גם הדפוח אל הבור. היות ואיש לא טרח עוד ברחיצת גופות המתים, בהשגחה על הנפטרים מרגע מותם ועד לעת קבורתם, בהשכבתם זקופים בתוך ארון הקבורה ובסידור זרועותיהם מוצלבות על החזה, כבר לא היתה שום סיבה להניח לפרקי עצמותיהם סמרטוטי בד טבולים במים חמים כדי לרכך את פרקי העצמות הנוקשים וליישר את זרועותיהם או את רגליהם המקופלות. לא היה להם במה, וגם אם היו מתאמצים לרכך את סחוסי המפרקים הקפואים והמיובשים, הרי שבכל מקרה היה זה חסר תועלת, שכן את הגויות לא היו מניחים בקברי האחים האחת לצד רעותה, אלא, אם נבקש לדייק בדבר, היו מגלגלים אותן ועורמים זו על זו, בערבוביה, איך שיצא. "אולי היינו צריכים להשאיר אותה פה עד אחר הצהריים", אמרה הַרְמִינָה. עד אז כבר היו הקברים מתמלאים והיינו משכיבים אותה יותר למעלה... "רוֹפֵן לא השיב, הוא הסתפק בהרמת כתפיים. הוא כבר לא דיבר, רק נד בכתפיו, והאישה לא ידעה עוד אם היה זה מעין דיבור, או דרך לשחרר את גוו שהלך ושפף.

הזקנה לא יכלה לבחור לעצמה רגע מתאים יותר למות. למחרת כיתרו חיילים את המתחם שלהם בתוך המחנה, ושוב דחקו בהם לצאת אל הדרך. לאחר שהפרד מת היא ממילא לא היתה מסוגלת ללכת, כך שוודאי היו גוררים אותה אל עגלות הגוססים שהוחזרו לְאֵלָה, שם הדברים היחידים אשר היו מצויים בשפע היו נחילי החרקים, והסבלנות האין סופית שבה הניחו לגוססים, השכובים זה לצד זה, למות.

דִּיפְסִי. המעגל החמישי. באופן רגיל, הפרידו בין מֶסְפָּנָה לְדִיפְסִי רק חמש שעות הליכה. אבל השיירה נזקקה ליותר מיומיים. כאן לראשונה פגשו צעדיהם במחוזות החוליים, שבישרו את המדבר הקרב. העגלות שעליהן היו אוספים את המתים ואת הגוססים לא ליוו אותם יותר. הקברנים שאספו את המתים המתינו שהרוחות יהפכו את החולות ויכסו את ערימות הגופות העירומוות שהשחירו. עם כל זאת, היו אותם יומיים שעשו בדרכים, שלווים למדי. השמים הכבדים נפתחו לרווחה והרוחות שקטו. הגופות שכבו מוטלות בשולי הדרך, רובן היו כבר שסועות מניבי חיות הטרף. היו ביניהן גם גוססים, נשים וגברים תשושים מחמת עייפות, רעב או צמא, ילדים שלא הבינו מה קורה להם, אשר נתמכו באבנים או בגזעי עצים מיובשים והמתינו למותם.

ניסיון זה – להישאר ישובים על הארץ, היה המאמץ האחרון במאבקם במוות, שכן אחרת, אילו נשכבו בשולי הדרך, היה החול מכסה אותם, חונק אותם למוות.

המחנה, שכלל כמה אלפי אוהלים, נמצא בעמק, על הגדה הימנית של הפרת. מי שמיקמו אותו שם הניחו, כי בהיותו מוקף בגבעות תחסם התפשטות צחנת המוות שעמדה באוויר כמו גם הריחות החריפים של הדיזנטריה והטיפוס. הדרך בין מִסְפְּנָה לְדִיפְסִי היתה קצרה יותר מזו שבין בַּאב לְמִסְפְּנָה, אי לכך כבר לא טרח המושל מחלב לארגן בתחנות הביניים בתי מחסה, שאותם כינה בשפה מכובסת קְאֶסְטְקָאֵנָה, כלומר בית חולים, למען הגוססים. לעומת זאת, לאור מידת התשישות שבה היו השיירות מגיעות ליעדן, בתום אותם יומיים של צעידה מייגעת בדרכים חוליות ובשבילי ההרים הצרים שבאו בהמשך, זכה מחנה דִיפְסִי כולו לכינוי קְאֶסְטְקָאֵנָה. והוא אכן היה ראוי לשמו, משום שבמהלך כל אותם חודשים שבהם תפקד כמחנה ריכוז, מצאו בתחומו את מותם למעלה משלושים אלף בני אדם.

לא היו בבית החולים לכאורה הזה שום תרופות, ולא היה בו כל סיוע רפואי, מלבד אותו סיוע שהציעו הרופאים הארמנים בקרב העקורים ששרדו עד לשלב זה, אבל בכוחם לא היה דבר שיכלו לעשות, מלבד להגדיר את שם המחלה, כשזו לא היתה ברורה, ולנקוב במספר הימים שנותרו עד למוות. המחנה בְּדִיפְסִי היה אחד השלבים המשמעותיים ביותר בתהליך החניכה לקראת המוות, וזאת לא רק הודות למספרם העצום של מי שנפחו בו את נשמותיהם, אלא בעיקר בשל מספרם הגדול בהרבה של כל מי שנדבקו כאן במחלות והיו עתידים להשיב את נשמותיהם לבורא, הלאה מכאן – בדרך המובילה לְדִיר א-זֹר, המקום שבו התערטל המוות אף מן השביעי והאחרון שבצעפיו.

היה אז כבר חודש מרץ. הגשמים פסקו. מדי פעם, לפנות ערב ולקראת עלות השחר, עוד התכנס ונקבץ לו איזה מסך עננים. האביב הגיע כמעט מבלי שיבחינו בו, שכן הפליטים המעיטו מאוד להתבונן סביבם, וגם משעשו זאת – היו מתבוננים בחשש, ורק כששאון זהרת הסוסים או קול יריות רובי הבדואים וקריאות הקרב שלהם היו מסכות את תשומת לבם. ומשום כך הם נטו לרוב להביט בעיקר אל הארץ. וכך הם גילו את האביב. בדרכם לכיוון אֶבּוּהֶהֶר, חמאם, סֶבְקָה וְדִיר א-זֹר, שהיו צחיחים ודלילים בעצים, הגיע האביב במפתיע, בנביטה של קווצות עשב, בחוטים ארוכים ודקים. תחילה לא ידעו איך לאכול אותו, הגבעולים החדים פצעו את חניכיהם, גרמו לדימום וחנקו אותם בסיביהם. אחר-כך לימדו אותם מי מהם שסבלנותו ומידת ידענותו היו גדולות משלהם, את מלאכת אכילת העשב. יש ללחוץ את גבעולי הדשא באגרוף כף היד, מעל מפזרים מעט מלח על מנת ללחלח ולרכך את פקעת החוטים. לא לועסים בבת אחת את הכול, אלא מרככים את הפקעת ברוק, כל כמה שניתן לאסוף בפה הניחר מרוב יובש, ומחזיקים אותה בפה לכמה דקות, עד שהפה המורעב הופך את הפקעת

לסוג של ממרח, כמו בבישול. כשהעשבים לא היו יותר בנמצא, החל רוֹפֵן לתלוש שורשים ושוטף אותם במימי הפרת. הוא חתך אותם לקוביות קטנות, השרה אותם במים, וכעבור כמה שעות ניתן היה לאכול אותם. גשם לא ירד, אך השמים לא היו בהירים. המדבר שהלך וקרר העלה לאוויר מעין אובך, עננת אבק מדברי המרחפת במשב הרוח. נוכחות הכלבים והזאבים פחתה, ובמקומם הופיעו הצבועים. היה קשה יותר לתפוס אותם, הם היו זריזים יותר, ומורגלים יותר בצחיות המדבר. את פגריהם לא היה אפשר לאתר, שכן הצבועים, משהיו חשים בסופם ההולך וקרר, היו סבים על עקבותיהם ונעלמים במדבר שממנו הגיעו. נותרו להם רק העורבים, שבהם היה קשה לפגוע, כי באובך הסמיך לא ניתן היה להבדיל עוד בינם לבין האוויר הריק שבו לא עפו בעלי כנף אחרים, וגם הם עצמם, לא הבחינו עוד בינם לבין עצמם, בין המלאכים הצחורים למלאכים השחורים.

וכיוון שהעשב הלך והתמעט בשל היובש, אך גם בגלל סוסי החיילים הטורקים שליכחו סביב המחנה, החליטו הַרְמִינָה ורוֹפֵן, לאחר שהתייסרו בלבטים איומים, לגייס את סָאָהָאג לשורות השליחים.

ברגעי בדידותם לא נהגו סביי, גאראבט ווסגניאן וסיטרק מְלִיפִיאן, לזמר משירי הגלות. איש מבין הארמנים הזקנים של ילדותי לא עשה כן. השירה שהיינו קוראים במפגשים שלנו כשהייתי ילד והשירים שלהם היינו מאזינים, סיפרו בעיקר על הפדאיונים הלוחמים בהרים, ולא על זוועות הטבח וההגליה. השיירות פסעו חרש במורד מדרגות שלבי החניכה לקראת המוות. אולי מפני שסבלם הפנימי היה חזק מכדי לאפשר לו לפרוץ החוצה. או אולי משום שלא האמינו שמהו עוד עתיד לבוא.

והיות והסבל לא פריץ החוצה, היו העקורים כותבים לעצמם. כתבי היד אשר נמצאו במתחם שבעת מעגלי המוות נכתבו בנתיבי הגלות, בכל מקום שבו נמצאה פיסת עץ, אבן דרך, גזע אילן שקליפתו רכה, או חומה. מילים ואותיות ארמניות נותרו כתובות או חרוטות בעץ ובאבן זמן רב, עד אשר נשטפו במי הגשמים או נמחקו על-ידי הרוחות. החולפים בדרכים היו משאירים הודעות לאלה שבאו בעקבותיהם. ואם נשאר עוד מקום, גם הוסיפו מילים אישיות. היו במחנות הריכוז גיליונות של נייר שאותם העבירו האנשים מאחד לשני. מתוך חשש מעונש הם לא היו חתומים או מתוארכים. גם לא היה בכך צורך. מלבד השלגים שהיו הופכים לרפש, ומלבד הבוץ שהיה משתנה והופך לסופות של אבק, המציאות עצמה נותרה תמיד כשהיתה, בלא כל שינוי.

המסרים הכתובים תיארו את המציאות בכל אחד ממעגלי המוות. ידיעות אלה היו מועברות ממקום למקום בידי השליחים. הם היו נבחרים מקרב הנערים הצעירים, שהיו זריזים יותר ויכלו לחמוק מבלי שיבחינו בהם. וכדי שיעמוד להם כוחם לעשות את המרחק הגדול במהירות האפשרית, היו מציידים אותם בצידה לדרך. חלקם לא שבו, בין אם משום שצורפו לשיירות אחרות, מתקדמות יותר, ובכך היתה מתקצרת דרכם אל המוות, ובין

אם פשוט נרצחו בדרכם. מסיבה זו היו השליחים תמיד מתנדבים, ונבחרו רק מבין היתומים, שכן הורים מעטים בלבד הסכימו להיפרד מילדיהם. מי שבידו היתה נתונה ההחלטה בקצה זה של התיב, היה קריקור אַנקוט. ובקצה השני שבִּדִיר א-זֹר היה האחראי לְבוֹן וְשִׁאֲשִׁיאָן, עד לרגע שבו נרצח, לאחר שעונה בעינויים בל יתוארו. קריקור אַנקוט אמד במבט את הנער, היכה בכף ידו בחזהו והדף אותו, אולם סָאָהָאג מצא בעצמו את הכוח לעמוד איתן, ולא נפל ארצה. אז החליט האיש שהנער ראוי לעמוד במשימה. הדרך לְדִיר א-זֹר ארכה כשישה ימי הליכה, אך משום שהשליחים היו צועדים רק בלילות, ובמהלך היום היו מוצאים לעצמם מחסה בנקבות שעל גדת הנהר, נמשכה הדרך הלך ושוב, כשבועיים. סָאָהָאג הצליח לברר במחנה העקורים בְּרָקָה את שמו של האיש שהיה אמור לספק לו צידה להמשך הדרך עד לְדִיר א-זֹר. רוֹפֶן וְהֶרְמִינָה עמדו בצד והסתכלו, מבלי שידעו האם היה אישורם לתועלת לבנם או שמא יביא בכך לאבדנו. אחד מהם נותר מחוץ לאוהל כדי לשמור, האחר הביא כלי מלא מים. הֶרְמִינָה שטפה את גבו של סָאָהָאג בתשומת לב, אחר-כך נשכב הנער על בטנו ופרש את זרועותיו לצדדים. קריקור אַנקוט טבל את הנוצה בקסת הדיו וכתב על עורו של הנער באטיות, כשהוא מכסה את גבו עד חוליות עצם הזנב באותיות גדולות וברורות ככל הניתן, על מנת לסיים מהר ככל האפשר, וכדי לדקור כמה שפחות את הנער שסבל בדממה את דקירות הנוצה. העובדה שעורו היה מתוח על העצמות, הקלה על המלאכה. הילד נשאר שוכב עוד זמן מה ולא זז, כדי שהצבע יוכל להתייבש. אחר-כך ערבבו עפר בכלי המים, ויצרו בוץ דליל שבו כיסו את כתפיו ואת גבו. כך, מרוח בבוץ, נראה סָאָהָאג מלוכלך אך במעט ממה שהיה קודם לכן. הוא נשאל אם הוא יודע לשחות, והשיב כי גדל על חוף הבוספורוס. אחר-כך שרטט לו קריקור באצבעו על הארץ את הדרך לְדִיר א-זֹר. "אתה הולך רק בלילה. אתה נצמד לגדת הפרת, אתה לא זז ממנו. אם אתה רואה שאין לך ברירה, אתה קופץ אל המים ונשאר שם כמה שתצליח להחזיק מעמד, עד שהצבע יתרכך והמים ישטפו אותו. הם לא צריכים לדעת מה כתוב שם. כך תעשה גם בדרכך חזרה. במיוחד בדרך חזרה."

הֶרְמִינָה קיבלה בשם הילד את המזון שהיה אמור לשמש לו צידה בדרכו. היא שמרה ממנו עבור אחותו הקטנה חופן גרגירי חיטה ואורז, אחר-כך חיבקה אותו, והוא נעלם אל תוך הלילה. הם לא נפרדו לשלום. לנוכח מוות כה רב שראו מסביב, ומתוך שכבר למדו לקבלו כמציאות נתונה ובלתי נמנעת, הם נפרדו לשלום זה מזה עוד מזמן.

סָאָהָאג פעל בדיוק כפי שהורו לו. הוא נהג חסכנות במזונו, התאפק ברעב כשלושה ימים לפני שאכל, אך לא נעצר בְּרָקָה, כי חשש שמא לא יצליח עוד לצאת משם. משהגיע לְדִיר א-זֹר הוא חיפש את לְבוֹן וְשִׁאֲשִׁיאָן. הלה ניגב את הבוץ וקרא את המסר של קריקור אַנקוט, שטפו אותו שם בשנית, כדי לכסות את גבו באותיות אחרות, ומשחווה בשכבה דקה של תערובת בוץ ואפר. בשובו חזרה, הושיט לו קריקור אַנקוט קודם כל ספל מים וחופן

בולגור. הוא הורה לנשים שינקו אותו, ובעת שקרא, ביקש שישאירוהו לבד. הוא מחק בידיו את הכתובת מעל כתפי הנער, חיבקו ואמר לו: "אל תאמר לאיש את מה שראית בְּדֵיר א-זֹר. מרביתם לא יאמינו לך, ואז זה ממילא לא יועיל לך. ולאלה שכן יאמינו לך, לא תצמח מכך כל תועלת. חזור להורים שלך." כשראתה אותו הַרְמִיָּה היא חיבקה אותו וגעתה בבכי, לא כל-כך מתוך שמחה על ששבה לחוש בו לצדם, כמו מתוך רחמים. באמצע אפריל חוסל מחנה הריכוז בְּדֵיפְסִי והשיירות האחרונות שבו לנוע הלאה בדרכן לאורך אפיק נהר הפרת. חיילים וז'נדרמים רכובים על סוסים הקיפו את המחנה, פלשו לתוכו והסתערו בין האוהלים, חבטו על ימין ועל שמאל באלות והצליפו בשוטים לכל עבר, הופכים את מקומות המחסה כל פיהם והודפים את האנשים לצדדים, ושבּוּ וארגנו את השיירות. משיצאו כל מי שהיו מסוגלים לעמוד על רגליהם ולרוץ בקצב זהירות הסוסים, כשהם נאלצים להותיר את הגוססים מאחור, ניתן האות והשיירות יצאו לדרכן. מקץ צעידה של כשעה, כשסובבו את ראשיהם והביטו לאחור, אל עבר מחנה הריכוז – בית החולים שבְּדֵיפְסִי, הם הבחינו בעשן סמיך מיתמר ועולה. התיזו בנזין על האוהלים והציתו אותם. על פי גוון העשן והצורה שבה היתמר הם הבינו כי בד בבד עם אריגי האוהלים, הועלו באש ובערו גם גופות בני אדם, יבשות או עדיין לחות, מתים או גוססים, כולם בערבוביה.

רְקָה. המעגל השישי. הדרך ארכה יותר משבוע. הימים היו לוהטים, אך הלילות נותרו עדיין קרים במיוחד. האנשים התקדמו לאט יותר ויותר, מתנדדים בהילוכם מצד לצד. לפחות לא נשקפה עוד לשורות הצועדים המבולבלים הללו, שהיו כבר אדישים לצליפות הפרשים והלמותיהם, כל סכנה מפני מתקפות כנופיות הבוזזים החמושות, שכן בשלב זה כבר לא נותר בידיהם מאומה שאפשר עוד לשדוד. רק בעצירות שהיו עושים לשם מנוחה היו קרבים אליהם ערבים, וקונים נערות בתמורה לשקיקי חיטה קטנים. השיירה התקדמה במסעה לאורך הגדה הימנית של הנהר, והגיעה בסופו של דבר לְסֶפְקָה, מחנה שהיה ממוקם על הגדה הנגדית למחנה מְרָקָה, משם נראתה העיר כמחוז כיסופים פלאי ואסור. מי הנהר הצליחו להרוות את צימאון העקורים. אולם הסיכוי למצוא דבר מה שהיה ראוי למאכל, פחתו והלכו. מפעם לפעם היו הז'נדרמים משליכים לעברם, תוך דהרה, שקיות מזון שנשלחו על-ידי קונסוליות זרות או עמותות צדקה נוצריות. אך חלק גדול מן המזון התבזבז כך לשווא, שכן השקיות היו נזרקות בחפזה ונקרעות כשהוטחו על הארץ. האנשים היו מסתערים עליהן, משסעים בפראות את דפנות שקיות הקמח או הסוכר, והאבקות היו מתפזרות בין הציפורניים שניסו לקרען. מוצרים

אחרים שקיבלו כסיוע הומניטרי, כמו גרגרי חומוס או גרגרי אורז, היו מבחינתם בלתי אכילים בגלל שכבר לא היו בפיהם שיניים. הם בלעו אותם בלי ללעוס, אך קיבותיהם לא הצליחו לעכלם, אם משום שכבר אבדה להן המיומנות שבפעולה זו, ואם משום הדיזנטריה. רוֹפֵן הפסיק לנסות לצוד, הכלבים היו לנדירים למדי, ואילו הזאבים הסתובבו בלהקות. אירעו לא מעט מקרים שבהם להקות זאבים הסתערו על כמה אומללים בעודם נוברים באשפה, וטרפום. רוֹפֵן היה הולך יחד עם כל האחרים לאסוף את המתים. הוא השתתף בכריית בורות קברי האחים, מלאכה שהיתה עתה קלה יותר משום שלא היה צריך יותר לתקוע את אתי החפירה לתוך האדמה הקפואה או הדביקה, אלא היה מספיק לפנות את החול באמצעות האת, כאילו העבירו את הדיונות מפה לשם. ועם זאת היתה המלאכה גם קשה יותר, אם ניקח בחשבון את העובדה כי הקברים היו צריכים להיות כאן עמוקים יותר, שלולא כן היו חפירות הקברים נחשפות כמו מכסים מורמים ברוח והגויות היו נותרות חשופות באוויר.

איש לא נשא תפילה למראשות קברי האחים. נקברו בהם בעיקר המתים החדשים. בכל אופני ההשמדה המגוונים ששימשו לרצח הארמנים בדרכי אנטוליה, מקונסטנטינופול ועד דִיר א-זֹר ומוסול, החל בצעדות מוות בשיירות שהיו מובלות למקומות מבודדים, שם קל היה להקיפן ולטבוח בהן, דרך מחנות הריכוז וכלה בהרג באמצעות ירי, הרעבה, הטבעה במים קפואים, או שריפת הגוססים בעודם בחיים, השתמשו מאוחר יותר הנאצים נגד היהודים. ההבדל היחיד הוא שבמחנות שהקימו הנאצים נשאו היהודים מספרים על גופם, והמספור המקאברי הזה העצים את הזוועה שבפשעיהם. מספר הקרבנות אשר נרצחו בפעולות שנקטו להשמדת העם הארמני אינו גדול יותר, אם בכלל ניתן לערוך השוואה מעין זאת בפשעים בסדר הגודל הזה, שהרי המספרים תמיד נדמים כאינספור. בכל זאת, השמות הידועים לנו הם בעיקר שמות התליינים, שמות המושלים, מפקדי המחנות, פקידי הממשל בדרגת פֶּאֶשָׁה או ביי, אגה או צ'ֶאוּש. הקרבנות נותרו על פי רוב אלמונים. המוות, אשר התקדם ממעגל למעגל והלך והתערטל בהדרגה מהשכבות שהיו מכסות אותו, לא היה מעולם כה קרוב לתמצית הוויתו מכפי שהיה בעת ההיא, מעולם לא היה עוד המוות כל-כך אלמוני.

טרם התגבשה מסורת בכריית קברי האחים. איך לחפור, כיצד להשכיב את המתים, הגברים מתחת, באמצע הנשים והילדים מעליהם, באיזה אופן יש לרחוץ אותם, במה להלבישם, אילו תפילות על הכומר לומר, על איזו מנוחה שבעולם הבא הוא מדבר, איזו מצבה יש להקים ואיזה צלב יש לתקוע ומה יש כתוב עליו בדיוק. דבר מכל אלה לא נקבע. לכל קבר אחים יש חוקים משלו, והדבר היחיד המשותף לכולם הוא החיפזון שבו נחפרו. עובדה המביסה את עקרון היסוד בכל רעיון של מסורת קבועה, שכן מסורת של חיפזון פשוט לא קיימת.

נוהגים לעטר את הקברים בשמות ובקישוטים, כדי שהקבורים בהם לא ישקעו לגמרי אל תוככי תהומות השכחה. את קברי האחים, לעומת זאת, יצרו כדי שמי שהושלך לתוכם יישכח מהר ככל האפשר. קברי האחים הן הפרק האשם ביותר במהלך ההיסטוריה.

מתוך גרעין התמצית שבלב לבו של אותו מוות אלמוני, שרטטתי שבעה מעגלים קונצנטריים, שמרכזם בקיר א-זור. בתחומי מעגל זה, שהרחב בהיקפו עובר דרך מאמורה, דיארפקיר ומוסול, מצאו את מותם למעלה ממיליון בני אדם, כשני שלישים מסך קורבנות השואה הארמנית. ידוע לנו כי מקרב מי שנכנס אל תוך מעגלי המוות ולא התאסלם בכוח, נמכר כעבד או נמסר להיות מנוצל בהרמון, לא שרד כמעט איש. כל אחד יכול היה למות בכל מקום. בכל העולם הזה אין אפילו משפחה ארמנית אחת שאחד מבניה לא נעלם, כבמעשה קסם, באחד ממעגלי המוות. אתה יכול, אם כך, להתפלל על שפת כל קבר אחים שהוא, מתוך מחשבה שלבטח נמצא שם אדם שפעם היה חלק ממשפחתך.

רופן ידע שהוא עושה דבר מה שיש בו תועלת. המוות שימש לחיים מקום של מפלט בפני ההשפלה שבמצבם, ואילו קברי האחים שימשו מחסה למתים במצבם העגום. אך היתה סיבה אחת נוספת שבעטיה החליטו קריקור אַנקוט יחד עם הגברים החזקים יותר לזרז את הוצאת המתים מתוך האוהלים ואת כריית הבורות. כמה ימים קודם לכן הוציאו מתחת לאחד האוהלים שבו התגוררה משפחה מרובת נפשות, גופת אדם חסרת פנים. הם הביטו ארוכות בגוויה שלחייה היו אכולות, כאילו נגסו בו עכברושים. במחנה לא נמצאו גומחות או מחילות כלל, ואל היו בו עכברושים. הכול הבינו את משמעות הדבר, אך לא הוציאו הגה, שום נדר של שתיקה לא נדרו, משום שחשו כי איש לא יהיה מסוגל ממילא לספר על עניין כה מחריד. משהלכו ורבו סימנים כגון אלה, החליטו הגברים לסרוק את הסככות בעצמם בכל בוקר ובכל ערב, כך שאף גופה לא תיוותר מתחתן למשך זמן רב מדי. מחלב נשלחו יחידות חדשות של חיילים למחנה קָקה ולמחנה סֶבָקה. החיילים והז'נדרמים שמרו על מרחק מן המחנה. מלאכת השמירה על המחנה לא היתה קשה כלל וכלל. הגבול שתחם אותו מצפון היה גדת הנהר, ואפילו אדם במלוא אוננו היה מתקשה מאד לחצות את הפרת בשחייה. מימין ומשמאל נפרשו מישורים נרחבים שעל פניהם היה בלתי אפשרי להסתתר, ומדרום, המדבר. ואכן, פרט לאותם שליחים צעירים, רק מעטים הצליחו לברוח. אלה שהצליחו התערבבו בהמון השווקים הסגוני בקָקה, ומשם יצאו בכיוון ההפוך לנתיבי השיירות, לִבָאב ולמאמורה, או צפונה, אל עבר אוּרְפָה.

בידי החיילים לא הופקדה רק השמירה על בני האדם, הם שמרו גם על חיות הבר ואפילו על הציפורים. האימה שהטילו המגפות שהשתוללו בשיירות העקורים בקרב תושבי קָקה ושבטי הבדואים, היתה נוראית. לכן אסר מושל חֶלֶב על הקברנים שמחוץ לשיירות להתקרב אל המחנה, והעגלות אשר נשלחו אל המחנה, הועברו

לאחריותם הבלעדית של הפליטים. ולבסוף, במקומות שבהם לא הרגו הפליטים את הסוסים כמו ידיהם במטרה לאוכלם, הם נורו בידי החיילים כדי למנוע העברת מחלות. המחלות השתוללו, התגברו בעצמתן והיו לחשוכות מרפא.

ביושבם כך מנגד, מביטים אל סככות הפליטים בעודם מצחצחים את מגפיהם, מטפלים בסוסיהם או מנקים את נשקם, נראו החיילים במדיהם החדשים, כאילו היו מוכנים למצעד ראוה. את פניהם של המגורשים לא ראו, אם משום שהיו מצויים במרחק מהם, אם משום שככל זאת קרבו אליהם כדי לזרוק את חבילות הסיוע, עשו זאת במהירות הבזק תוך שהם דוהרים על סוסיהם, ואם משום שלפניהם ממילא לא היתה שום חשיבות.

ובעצם, התחושה היתה הדדית. בעיני הפליטים היו לכל החיילים אותן פנים, ובעיני החיילים היו יושבי המחנה כולם נטולי פנים לחלוטין, וגם נטולי כל אפיון אנושי, כל עוד צוו לירות בלא רחם בכל מי שניסה לצאת מהמעגל השישי, אדם, בעל חיים או ציפור.

ככל שהיו העקורים, מקץ חודשים ארוכים של יגע ורעב, נהיים תשושים יותר, כך שמרו החיילים על כוחותיהם ונראו רעננים יותר, שהרי השמירה על הפליטים הפכה לקלה יותר ויותר והעצירות שנדרשו לשם מנוחה נעשו תכופות. ומה שהבליט אפילו יותר את הניגוד הקיצוני הזה היתה העובדה שככל שהגולים היו מעורטלים יותר וקרעי הסחבות שעטו לגופם היו בלויים יותר, כן התחדשו והלכו והבריקו מדי החיילים עוד ועוד, וסוסיהם התנשאו לגובה, זקופים ומגונדרים.

הגברים הצליחו להתארגן כך שיוכלו לאסוף את המתים מהר ככל האפשר. הגעת שיירות חדשות מאפונה ומקמאם חייבה תמיד הרחבה מיידית של רשת איסוף המתים. הם החלו לעבוד בקצב המוות. אולם לעובדה זו היו תוצאות קטלניות, שכן המוות, משחש מובס על כך שהצליחו להדביק את קצבו, האיץ את קצב פעולתו. ומנגד, עובדה זו גם סיפקה חומר למחשבה לחיילים, אשר הסיקו מכך שבמחנה סֶבְקָה החלו העצורים להכפיף את עצמם לסמכותם של סדרים אחרים מאלו של המוות, ומי שיש לו האומץ לעמוד מול המוות ולמרוד בו, עוד עלול גם להעז ולהתנגד לכל דבר בעולם הזה. או אז הקדימו את מועד יציאת השיירות לכוון דִיר-א-זֹר, במטרה לגרום לאי-סדרים. מחנה סֶבְקָה התארגן והשיב לעצמו את צוותי אוספי המתים; הצוותים שבו והתגבשו מתוך פחד, לאו דווקא פחד המוות, כמו הפחד מעצמם.

במחנה סֶבְקָה, שבו היו רק כמה אלפי אוהלים, עוד ניתן היה להסכין עם כושר ארגון מדהים זה שבו התברכו, כה יוצא דופן כשהוא נגלה בקרב אנשים מרוטים כל-כך, מצויים שעל אחד בלבד מגסיסה, אבל במחנה כמו דִיר-א-זֹר שבמרכזו של המעגל השביעי, שם שהו עשרות אלפי עקורים, היה מצב שכזה עלול להוות איום של ממש.

אי לכך, בוקר אחד הורה מפקד המחנה על כל הגברים בגילאים שבין חמש-עשרה לשישים להתאסף בקצה המחנה. הם היו אמורים להישלח לעבודות כפייה, בהנחת מסילות הרכבת. ובתמורה יקבלו, כמובן, אוכל ומים לשתייה. חלקם יצאו מבין האוהלים במחשבה שאם הם נשלחים לעבוד, הרי שהם נחוצים, ושהודות לכך יחוסו על חייהם. אחרים הגיחו בהיסוס, רק בעקבות איומי הפרשים. ואחרים, כמו רופֶן, הצטרפו באדישות. מאז שהיה לצייד מלאכים, מבלי שיהיה אכפת לו בכלל מצבעם, אלא רק מהבשר הסיבי שהיה מצוי מתחת לנוצותיהם, התרוקן רופֶן מבפנים, והוא חי רק כדי להגן על ילדיו. ובדיוק משום כך, כשיצא גם סָאָהָאג בעקבותיו, כי העריך שעם ארבע-עשרה שנותיו הוא יוכל כבר להתקבל לשורות הגברים, עצר אותו רופֶן והחטיף לו כמה סטירות, שאמנם היממו את הנער, אבל גם הצליחו להרגיע את התלהבותו.

אך היו גם כאלה שהתעקשו להסתתר במחבוא. כמו למשל בעלה של האישה מן האוהל הסמוך, שעמה התיידדו. הזוג התקיים כאדם אחד, ודווקא משום כך יכול היה כל אחד משניהם, הגבר או האישה, לשאול את חזות השני. היא היתה תמירה, ובמותניה הצרים וחזה הבינוני יכלה ללבוש בגדי גבר בלי למשוך את תשומת לב החיילים וכך לחמוק מעיני הערבים שהיו תרים אחר נשים. ואילו הגבר, דקיק ובעל לחיים חלקים מזיפים, בשיער שארך בפראות, התלבש בבגדי אישה וציפה בהלמות לב לביקורת האוהלים. אך זו מעולם לא הגיעה. ברגע שבו נמנו הגברים וסודרו בשיירות, הגיעו להחלטה שחמש מאות הינו מספר משביע רצון, כך שניתנה ההוראה לצאת אל הדרך.

חלקם של הגברים בשיירות הצטמצם במאוד. במהלך המסע לְדִיר א-זֹר היו הגברים מטרה מועדפת לתקיפה. במקומות מסוימים, כדי למנוע טעויות, נעשתה ההפרדה בין הגברים לנשים בשיירות עוד מראש, והגברים היו נרצחים בדרך, במארבים שטמנו להם כנופיות לוחמים, או ישירות בידי החיילים שהיו מופקדים על שמירתם. כך שחלק הארי של השיירות היה מורכב מנשים, ילדים, וזקנים, כשהאחרונים גוועו כמעט כולם בגלל אי יכולתם להמשיך ולצעוד בקצה השיירה כל הדרך עד סְבָקָה. שיירות אחדות, בעיקר כאלה שהגיעו ממערב, צעדו עד הנה יותר מאלף קילומטרים.

הסטירה שסטר לבנו, לא בכעס כי אם בייאוש, היתה הזיכרון האחרון שנשאר לְסָאָהָאג מאביו, רופֶן שְׁיִיטְנִיאן. הגברים נלקחו דרומה, למדבר הסורי, ושם נורו למוות. והמוות שב וחזר, מנצח וכל יכול, נפרש מעל המחנה כיריעת משי ירוקה, כביצה טובענית.

כשהשיירה שאליה צורפו הַרְמִיָה ושני ילדיה, כמו גם הזוג המאוהב, החלה לנוע, כבר התקרבו האביב לקצו. מי הפרת היו עתה שלווים וצלולים משהיו. והיות והוילאייטים שלאורך שני יובליו כבר התרוקנו בשלב זה מארמנים כליל, היה מראה הגוויות הצפות במימי הנהר מחזה נדיר יותר, ובמקום פגרי האדם שנגסו בהם דגים,

או שנבלעו במערבולות ושנותרו תלויים על הגדה, לא באו גוויות אחרות. ככל קבר, סתם גם נהר הפרת על עצמו את הגולל, ופינה שוב מקום לחיים.

סביר להניח שאם הדרך ממִסְפָּנָה לְדִיר א-זֹר היתה עוברת במקומות אחרים, היו המגורשים מתים כבר מזמן בצמא, ביחוד עם תחילתו של החום הכבד. לעומת זאת, הנהר שמהל במשך תקופה כה ארוכה מי מוות במים חיים, הגיש להם עתה את אדוותיו הנקיות. וכך הוא נשאר לכל אורך הדרך בואכה דִיר א-זֹר, שם נפרד הפרת מן השיירות ונטש אותן לגורלן, ופנה מהן וירד אל עבר מקום מפגשו עם החידקל.

דִיר א-זֹר. המעגל האחרון. היתה זו שיירה של דמויות רפאים מדובללות. הן נראו חסרות משקל במשב הרוחות, להקה של ציפורים מוֹעֵדוֹת, לא שורות בני אדם. בתמונות שצילמו נוסעים זרים שהצליחו להתקרב לשיירות העושות את דרכן לְדִיר א-זֹר ולצלם את הצועדים המשתרכים או כאלה שנשארו נטועים במקומם חסרי אונים בשולי הדרך, ממתנינים למותם, נשקפים לעינינו בעיקר ילדים. הנתיב אל המעגל השביעי היה מעין מסע צלב של ילדים. ובסופו, היה גורלו כגורלם של כל מסעות הצלב הבלתי חמושים שקדמו לו. הילדים שבצילומים נראים שלדיים, גופם מצומק, בטנם שדופה וקעורה, צלעותיהם מזדקרות מעל שקע קיבתם ומתוחות כקפיצים של פלדה, ידיהם ורגליהם דקיקות כענפים, ראשיהם גדולים בלא כל פרופורציה וכמותם גם ארובות עיניהם, שמהן בלטו העיניים, או שקעו בהן לעומק ראשם. הילדים המביטים בפנים חסרות הבעה, מלבד הבעת הטירוף, מישירים את מבטם וזה כמו מגיע מעולמות אחרים. הם אינם מושיטים את ידיהם, אינם מבקשים דבר. אין כל איבה בעיניהם, החיים שחיו היו קצרים מכדי להבין ולהאשים. גם אין במבטיהם כל תחינה, שכן שכחו מהו רעב, ולא עצב, שכן לא חוו את שמחות הילדות, ולא שִכְחָה שכן לא צברו זיכרונות. מתוך עיניהם ניבט רק הכלום. ריקנות, צוהר פתוח אל העולם הבא.

נפילתה של אישה דנה למוות גם את ילדה. לרוב היה נשאר למראשות אמו, ממתין למוות יחד עמה. הַרְמִינָה הבחינה באימה באדמומיות הטיפוס על לחיי הילדה. בגלל החום, בתוך זמן קצר התרחבו הכתמים האדומים. הַרְמִינָה התקדמה, מחבקת את כתפי ילדתה ומתייפחת. סָאָהָאָג רצה לעזור לה, אך אמו לא הרשתה לו להתקרב, כדי להגן עליו מפני המחלה. אף היא לא נגעה בו יותר, רק חקרה אותו במבטיה בשנתו, תרה בחרדה אחר סימני המחלה. לפעמים חשבה, נחרדת, שאכן גילתה אותם. ובפעמים אחרות נשמה לרווחה, היו אלה רק כתמים של אבק, שבהיותו מעורב בזיעה היה מקבל גוון של דם קרוש. היא נמנעה מלחבק אותו בשנתו, וליטפה רק את

ילדתה, מבלי שיהיה לה אכפת אם תחלה גם היא, ואולי אפילו בכוונה, כי המחשבה שתניח לה לעבור לבדה אל העולם הבא היתה עבור הַקְּמִינָה נוראה ואיומה, ומשום שלא ידעה כיצד תוכל לרפא את ילדתה, פיללה לכך שתמות עמה יחד.

הדרך מִסְפָּקָה לְדִיר א-זֹר היתה הארוכה והמחרידה מכולן. מסע רגלי של כמאה קילומטרים. ובגלל שחום השרב החל להטריד גם את הפרשים שהיו מנמנמים על אוכפיהם בעודם רוכבים לצד שיירות העקורים הַמְּטַלְטֹלוֹת בדרך בכפות רגליים צרובות מן החול, הם החליטו לצעוד בלילות, וביום היו מתיישבים על שפת המים, במקום שבו נשבה לה עוד איזו בת רוח קרירה מכיוון הנהר. מעט הגברים שעוד נותרו בשיירה אילתרו סככות שיגנו עליהם מהחום הרצחני. בחלק מהם אחז הטירוף בשנתם: הם פרכסו והשתוללו, והיה צריך להלום בהם בחזקה כדי להעירם, שלא ישתנקו מתוך שינה. אחרים איבדו את שפיותם בעודם ערים, מתחילים לתעות כסהרורים כה וכה, אך הדרך שבה נָדְדו היתה מגיעה עד מהרה לקצה, היות ומשאיבדו את האינסטינקט להישמר לנפשם, היו נופלים מיד מפגיעות הכדורים.

היו אלה שיירות ללא צל. ביום, כשהיו שוכבים על הארץ, הם לא הטילו שום צל. הצללים נדבקו אל הגוף כמו זיעה. אם היתה מפציעה לה פיסת צל במקום כלשהו, היו מתכסים בה כמו בסדין. בלילה, בעודם צועדים בהיסוס ובחשש, נתקלים באבנים או מועדים לתוך בורות בשולי הדרך, הם היו הופכים לצל של עצמם. השיירות היו כל-כך חלושות, עד כי כוחותיהם לא עמדו להם אפילו להטיל צל ולסחוב אותו אחריהם, כפי שגוררים רשת דייגים. לשיירות נטולות הצל נדרשו כמעט שבועיים להגיע מִסְפָּקָה לְדִיר א-זֹר.

המחנה ניצב על הגדה הימנית של נהר הפרת. הפעם מנו אוהליו רבבות. דִיר א-זֹר היה המרכז האחרון, במזרח, שבו עדיין אורגנו מחנות מסוג זה. מְדִיר א-זֹר והלאה לא היה יותר מעבר אל העולם הזה.

לכן, העקורים לא קיבלו יותר כל מזון. ומכיוון שהצמחייה היתה דלילה והגברים שהיו מסוגלים לצוד את חיות המדבר שריח הגוויות היה מושך אותן אל המחנה, מעטו במאד, נעשה הרעב לבלתי נסבל. הם היו כל-כך חלופים, עד כי אפילו המחלות התפשטו לאט יותר, כי בגופם לא נותר עוד הכח אפילו לשאתן. חולי הטיפוס לא קדחו עוד מחום, משום שכבר לא ייצרו נוגדנים. כל המחלות האחרות נסוגו בפני הרעב, מאפשרות לו לנגוס בבטנם בשררה, להסיר את עורם מן העצמות ולייבש את קרביהם.

התקריות היו לנדירות. לאחר שפיקוד המחנה חשף את הצוות של לְבוֹן שְׂאִשְׂיָאן, האיש שארגן לא רק את היומנים הכתובים על העור שהיו מעבירים היתומים ממחנה אחד למשנהו, אלא גם את שיטת אספקת המזון והתרופות, כל כמה שהיה ניתן, ואת צוותי הקבורה שעל פי השיטה שפותחה במחנה שבִּסְפָּקָה הצליחה לקבור את המתים בקצב המוות, נשלף לְבוֹן שְׂאִשְׂיָאן והוצא אל מחוץ למחנה. הוא נרצח באכזריות על ידי מפקד

המחנה, זאקי פֶּאָשָׁה, בכבודו ובעצמו. כל ניסיון התארגנות פנימית במחנה דוכא, ובכך, העריכו החיילים, נוטרלה גם כל סכנה אפשרית למרי, והמחנה שקע בתרדמת. חששות הצבא מפני מרד נראו אולי חסרי שחר ולא מוצדקים, בהתחשב בעובדה שהחיילים היו מצוידים היטב, נינוחים עד כדי שעמום וחמושים עד הצוואר, בעוד שהעקורים הלכו ונעשו שלדיים וגרומים יותר ויותר, מרופטים, ומהוססים משיכרון המוות. אולם החיילים חששו באמת ובתמים, וכמותם גם הרשויות בחֶלֶב ובדֶּיר א-זֶר. זאת משום שהחיילים אומנו אמנם להילחם נגד חיילים אחרים, ונשקם יוצר כדי לאיים על אויבים שאימת המוות טבועה בהם, אך כלי הנשק שיטיל מורא בלבבות מי שאינם פוחדים יותר מכלום עוד טרם הומצא. יגעים ותשושים מחמת הרעב, לא היו העקורים מודעים לכך שדווקא בהשלמתם עם המוות היה טמון סוד עצמתם הכביר והמרתיע ביותר. אך למרות שעצמה זו שבחוסר המורא מפני המוות הלכה והתעצמה עם כל מעגל חדש, לא היה המסלול שעשו – בעוברם דרך כל אחד משבעת המעגלים – נתיב של מרי. נתיב השיירות היה יותר מסלול של ציפייה למוות. המוות, שהסתובב לו ביניהם במחנה, היה לאחד מהם, וכמו היה אף הוא לאחד הקרבנות של מעגלי דֶּיר א-זֶר.

ואולם כלפי החוץ, הוא נשמע רק כמין מלמול חרישי. הסיבות לזעזוע העמוק שטלטל אותו נוסע גרמני שהצליח לצפות מקרוב בעקורי דֶּיר א-זֶר, לא היו דווקא הדברים הברורים מאליהם, אלה המזוועים הנחשפים בפנינו בצילומים, אלא דווקא פרט מדהים אחר – במקום הנורא ההוא, הוא לא ראה אנשים בוכים. או ליתר דיוק, הוא לא ראה את הדבר שאותו מקובל לייחס לאדם בוכה, כלומר, הוא לא ראה שם דמעות.

אבל אין זה נכון שהאנשים לא בכו. הם רק בכו אחרת. מי שעוד עמד לו כוחו לשבת, התנדנד, היתר בכו בעיניים פעורות לרווחה, מכוונות אל השמים. הבכי היה מן אנחה אינסופית, בקול נמוך, מהדהדת בקרבם של אלפי בתי חזה, כמו המהום... הבכי לא היה שובל של דמע על הלחיים, כי אם צליל. והיות שהמהום זה, שזרם בלא הפסק והתאים את עצמו לעולם החיצון, נשמע לבסוף כקול אוושת הרוח בין הדיונות או כפכפוך מימי הפרת, הבכי לא פסק אף לא לרגע אחד, עד אשר הובלה אחרונת שיירות דֶּיר א-זֶר אל רמות המישור המדבריות שבהן הומתו המגורשים. אנחה חרבה זו תפסה את מקום התפילות, וגם את מקום הקללה, גם את מקום הדממה, וגם את מקום הוידוי, והיו גם כאלה שבשבילם תפס בכי זה את מקום השינה. רבים היו נרדמים מתוך בכי, אחרים מתו בבכי, והבכי היה עוד ממשיך ומפכה בחזותיהם הקפואים, מהדהד במ כבצינורות של עוגב. שמעתי את הבכי הזה כאשר סבא סֶטְרָאק היה מתנדנד על כיסא הנדנדה שבגינה, או כשסבא גאראבט היה ננעל בחדרו ומפסיק את נגינת הכינור.

בתחילה הרגיזו יבחות הבכי את החיילים, ובעיקר כשהיו הקולות משתכפלים ומהדהדים גם בפכפוך המים ובמשבי הרוחות, ונשמעו כאילו היו מצוים בכל. לאחר זמן מה, הם התרגלו. המהום הנחי הבלתי פוסק הוכיח

את עצמו כאמצעי השגחה יעיל ואמין; כל עוד הוא נמשך כרגיל היה זה סימן לכך שלא קורה שום דבר בלתי צפוי. הוא היה ודאי נפסק אילו היו מוצאים לעצמם האנשים עיסוק אחר מלבד למות או לבכות את מתייהם. הוא היה נפסק בוודאי, כך אמרו החיילים, אילו היו העקורים מתמרדים או מתפגרים לפתע כולם. אך המגורשים מצדם לא התמרדו, פרט לאפיזודות של שיגעון שהיו מסתיימות לרוב בכדור בחזה, במרחבים המישוריים בסביבה. ולמות, הם לא מתו מהר עד כדי כך, משום שנראה היה שהמוות, משבילה במחיצת העקורים זמן כה רב, פיתח כלפיהם רגשי אהבה. ולמרות שהמחנות חוסלו ופורקו כעבור מספר חודשים, והעקורים כבר נרצחו עד אז כמעט כולם, ההמהום בדיר א-זור לא פסק זמן רב.

על כן, כל עוד היו אוזני החיילים הטורקים כרויות לצלילי הבכי המפלסים לעצמם ערוץ רחב אפילו יותר מהאפיק שזרם בו נהר הפרת, הם לא ייסרו את עצמם בדאגה יתרה בנושא השמירה על מחנה דיר א-זור. מדרום וממזרח לא היה כל צורך בשמירה, שהרי שם שכן המדבר. למי שניסה לברוח לשם לא היה כל סיכוי לשרוד. וגם נהר הפרת תחם את המחנה. אף הוא לא סיפק כל תקווה.

לזמן מה היה דיר א-זור יעדן הסופי של כל השיירות, זאת מבלי שהשלטונות יחליטו מה לעשות עמם בהמשך. כנראה שציפו שהשיירות תתפוגגנה להן בדרכים בהדרגה, כך שדיר א-זור יהיה מעין הוספיס, מן הֶאֱסֵטֶהָאֵנָה, מקום שבו יוכלו כל אלה שיגיעו אליו להשיב את נשמותיהם לבורא במהירות, כמו בטפרידג'ה ובלאֵלה. אך למרות שפע ההזדמנויות וההיקרויות עם המוות שהועמדו לרשותם, בכל זאת התעקשו כמה מאות אלפים מעקורי השיירות לחיות. או ליתר דיוק, הם פשוט מאד שכחו למות. המחנה הלך ונהיה צפוף יותר ויותר והשליטה עליו נעשתה מסובכת, לא כל-כך בגלל האנשים, כמו בגלל הצרות שהם גררו עמם לשם, כמו למשל המחלות והצחנה. ומשום שהשלטונות בבירת האימפריה דרשו נחרצות פתרון לסיום מהיר וסופי של הבעיה הארמנית, הפך מחנה הריכוז של דיר א-זור מיעד, לתחנת מעבר. אולם לא במעבר בין שני מחנות מדובר, כי אם במעבר בין שני עולמות.

התברר כי הסבל הנורא ביותר, נורא אף מן המחלות ומכל כאב, היה הרעב. בהיעדר כל מקור מזון, כאשר העקורים נתונים ליד המקרה שתספק להם את מזונם, החל בעשבים, פירות חמוצים ודבש פרא, ועד לפגרי בעלי חיים מרקיבים, נכנס מחנה דיר א-זור לשלב הזוי. הגופים השלדיים היו מדדים בהיסוס אל הנהר לשתות מים, אחר-כך היו מתיישבים ומפנים את פניהם לכיוון החום, אל השמש הלוהטת, מתנדנדים ומייבבים, כאילו היו ניזונים מן האור, כצמחים. היו גם כאלה אשר איבדו כל מודעות לכל דבר או לכל תחושה מלבד לתחושת הרעב, שהיו טוחבים אל פיהם כל מה שנקרה לידיהם, מכרסמים קליפות גזעי עצים, סמרטוטים שהיו ספוגים בטעמי זיעה מלוחים או צואה, שהיתה, מחמת הרעב, מועטה וקשה, כגללי עזים. אחרי שרצחו את לבון וְאֶשְׂיָאן ואת

אנשיו שעמלו כה קשה לקבור את המתים בקברי האחים, שוב התמהמהו הגופות באוהלים. שוב הופיעו גוויות נטולות פנים, רגל או יד. האנשים שהיו פוקדים עתה את האוהלים אחת לכמה ימים כדי להוציא את הגופות המרוטשות או הרקובות, כבר לא היו מזדעזעים. היו בהם אף מי שעשו זאת מתוך כוונה ברורה, מצידי עורבים או צבועים, הם היו לצידי מתים. האנשים החוסים תחת האוהל בחנו את מי שפקד אותם בתשומת לב, הם לא אבו להפקיד את המת שלהם בידי כל אחד.

ואפילו אז, המבצע הסתבר כלא פשוט במיוחד לביצוע. מיום ליום הלך ונעשה קשה יותר ויותר להבחין בין המתים לחיים. החיים היו שוכבים שרועים בלי נייע שעות ארוכות, לעתים קרובות נרדמו בעיניים פקוחות, מתעוורים מן הבוהק הלוהט שצרב את קרניות עיניהם. ואילו המתים היו נרעדים ומפרכסים מדי פעם, בגלל פערי החום הגדולים שבין היום ללילה, כשמפרכיהם היו מתרככים בשמש או להיפך, כשהיו מתכווצים בצינת הלילות. כך שכשהחלו אוספים את כולם באופן אקראי, היו ביניהם גם כאלה שחזרו אל המחנה משפת הבור, נייעורים מקולות החבטה שהשמיעו כשהיו מושלכים על האחרים.

עם הינתן האות, החלו השיירות להתארגן שוב. חלק מהן כווננו מזרחה, אל עבר מאַכְאָט וסוֹנְאָר. אחרות פנו צפונה, בדרך דמשק. בשני הכיוונים, היה סבך העלילה מותר באותו אופן. ברגע שבו הגיעו לאזור שחיל החלוץ מצא אותו הולם, היו החיילים תופסים מרחק, אחר-כך מקיפים את השיירה ויורים ברוביהם לכל עבר. כשלא היה נותר עוד איש עומד על רגליו, היו מרכיבים את הכידונים על קני הרובים, שולפים את פגיונותיהם ועוברים מעל הגופות ושוחטים, כך שכל מה שלא צלחו הכדורים להשיג, הם השיגו באמצעות הלהב. כל אחת מהשיירות מנתה בין שלוש מאות לחמש מאות נפשות. גורל אחד היה לכולם, ההבדל היחיד היה שמדי פעם היו החיילים מותירים את השלמת המשימה בידי הבדואים המקומיים, מסתפקים רק בביקורת בסוף, כדי לוודא שהמלאכה בוצעה כראוי.

הַרְמִינָה החזיקה את הילדה בזרועותיה, וציפתה למותה. הילדה היתה נתקפת בצמרמורות ורועדת מקור, בלילות היתה הַרְמִינָה נשכבת מעליה, מנסה לחמם את גופה החלוש. סָאָהָאג הצליח להביא יום אחד חופן תמרים ירוקים, בפעם אחרת עלה בידו להביא אפילו רימון שנשמט מתחת לאוכף אחד החיילים. הם אכלו את הגרגרים אחד אחד, מוצצים את לשדם המתוק-חמצמץ ומחזיקים אותם זמן רב ככל האפשר תחת לשונם. באוהל הסמוך התענו שני הנאהבים בייסורי הרעב, מבלי שיוכלו לחפש לעצמם מזון, משום שהאישה לא הרשתה לבעלה בשום פנים ואופן לעזוב את המחסה, מתוך פחד שהחיילים יראו ויהרגו אותו מיד. נדמה היה שהם ניזונים האחד מהשני, וכך, דבוקים זה לזה, החזיקו מעמד ושרדו. עד שערב אחד, שהשתררה הצינה, השתחררו זה מזרועות זה וקמו על רגליהם. הם פשטו את הבגדים שהיו לגופם, והאישה הושיטה אותם לַהַרְמִינָה. "שימי אותם על

הילדה," אמרה. "היא רועדת מקור." הם היו עירומים לגמרי. הַקְמִינָה הביטה בהם בתדהמה, אך לא משום עירומם, שבהיותו תופעה ככל תופעה אחרת העשויה לפקוד את הגוף האנושי לא היה עניין בלתי שיגרתי במחנה. אלא משום שהשניים היו מדהימים ביופיים. אור משונה קרן ממבטם, שערם היה חלק ומבריק סביב מצחם ולבשרם היה לובן קורע לב. ירכי האשה התמלאו ושדיה התעגלו, ואילו שרירי אהובה התפתלו ונמתחו סביב עצמותיו. האור נאסף על כתפיהם כאגלי טל ושום צל לא הוטל סביבם. "באנו להיפרד לשלום," אמר האיש, אך נדמה היה כי שפתיו לא נעו כלל. ואז הוא נטל את אשתו בידה והשניים התרחקו. דמויותיהם נותרו חקוקות במבט המתבוננים עוד זמן רב לאחר שעזבו, אולי גם הודות לזוהר שבו זכו קווי המתאר של גופם. וכה מוארים הם היו, וכה אדישים, כמחליקים ברכות, משייטים מעל החולות, עד כי הַקְמִינָה וְסָאָהָאָג ציפו באוזניים כרויות לשמוע את קול היריות. אך מאום לא קרה, גם לא אחרי רדת העלטה, שכיסתה את החרס ואת השעווה של גופם. נותר רק ניחוח בלתי מפוענח, שריחו ריח עשן בערת קטורת של מור ולבונה. "הם ניצלו," לחשה הַקְמִינָה. "אני הולך לקרוא להם חזרה," אמר סָאָהָאָג. "שם המדבר, הם ימותו. איש לא שב חי מהחולות." "הנח להם... הם יפים וטהורים מכל חטא. אני כל הזמן חושבת שרוֹפֵן צודק." היא נהגה לדבר על בעלה בזמן הווה, כעל אדם שהרחיק אמנם לכת אך עתיד לחזור, אף כי באותו זמן כבר נרצח רוֹפֵן מזמן, יחד עם כל שיירת הגברים מְסָקָה. "רוֹפֵן צודק. אלוהים מת. תן להם להתקדם הלאה. פה, בקצה מחנה דִיר א-זֹר, במקום שבו ראית אותם בפעם האחרונה, מצוי גבול גן העדן. הנה, אלו הם שערי גן העדן, רק שני צעדים מכאן. שבנו אל המקום שממנו יצאנו לדרך, בראשית כל ההתחלות. רק שבינתיים התקלקל העולם לגמרי. אולי הם יתחילו את העולם מבראשית ויבראו אלוהים אחר."

סָאָהָאָג הביט אל תוך החשכה שמתוכה עוד הבהבו לנגד עיניו גופיהם הצמודים של האישה והגבר בזוהר אחרון, ואז כבו. אדווה קלה, רעננה ומרשרשת ליטפה אז לפתע את מצחו של הנער. כאילו נקרע ים החולות ונבקע בדרכם של השניים, ומיני עצים יפי תואר ומשובבים למראה נבטו באדמה והחלו צומחים מתוכה. ושני יובלים, כשתי זרועות נפילים של נהר עצום ורם, התאחדו אז לנגד עיניהם: הפרת והחידקל. ואילו האיש, פוסע בגן שהשקו מימי הנהר, הותיר את עמו מאחור, את אביו ואת אמו, ודבק באשתו, והיו לבשר אחד.

אך כאן, בין בני התמותה, ככל שהובלו השיירות שמנו עתה כמה מאות נפשות בכל פעם, לשטחים שהיו לאתרי הוצאה להורג, לכיוון סוֹנָאר או בדרך דמשק, היו שיירות אחרות, חדשות, ממשיכות להגיע מן המערב ותופסות את מקומן, יורדות במורד הנתיב המוביל אל מעגל המוות האחרון. באותו חודש יולי של שנת 1916, המוני בני אדם נפרדו, המונים נתקבצו, ולמרות כל התנועה המתמדת אליו וממנו, נותר המחנה בְדִיר א-זֹר בלא נוע, שווה בגודלו. השטחים שמסביב למחנה מלאו עצמות. הגבול האחרון נחצה. החיים היו מציעים את עצמם

למתים, ומלאכת קבורתם היתה העיסוק האחרון שעוד נותר להם. המתים היו מציעים את עצמם לחיים, מחממים אותם כבגדים בלילות הקרה, ומשמשים לכל מי שהרעב העבירו על דעתו, רקיק אחרון מלחם הקודש. הַרְמִינָה הביטה בילדתה במבט אבוד. חומו הלוהט של הקיץ החל לקטול את האנשים כשייבש את טיפות המים האחרונות שעוד חיברו את המלחים לגופם. החיים והמתים, שדמו אלה לאלה ברפיונם ובפרכוסים שהיו תוקפים אותם מעת לעת, החלו להידמות זה לזה גם בגון פניהם הכהה והחרב.

בהתחשב בקצב ההוצאות להורג, היה מחנה הריכוז אמור להתחסל כבר בסתיו של אותה שנה. וגם בלי ההוצאות להורג, בתנאי המעצר של דֵיר א-זֹר לא היה שורד איש עד בוא החורף. בקיץ ההוא מתו בעיקר הילדים. רבים מהם נותרו לא קבורים, מוטלים בין האוהלים, כמו קליפות מרוקנות, מכופפות ושחורות. הַרְמִינָה ציפתה בקוצר רוח שיכללו גם אותם באיזו שיירה, בתקווה למה – לא ידעה, אבל כמהה בכל לבה לעזוב את המקום ההוא. בעיניים פקוחות ובמבט ריק ומקובע, לחשה הילדה מדי פעם: "אני רעבה!" כאשר אנחותיה היו ליבבה מתמשכת, נהי של קינה כשנשפה, ושריקה וחרחרור כששאפה אוויר אל ראותיה, יצאה הַרְמִינָה להסתובב בין האוהלים. היא שבה בידיים ריקות, כעבור כשעה. "לא נתנו לך, נכון?" שאלה הילדה בקולה הכבוי. היא נדה בראשה, בהבעה מרוקנת. "גם את אל תתני להם אחר-כך ממני...", חייכה הילדה בעצב. הַרְמִינָה הניחה על פיה את כף ידה, כל-כך מזועזעת עד כי שכחה לסלק מעליה את בנה, שקרב אליה ללטפה. היא הסתכלה עליו במבט משונה, ואז תפסה בפרק ידו. "בוא!" אמרה לו, בקול חדש. היא שלפה אותו מן האוהל וגררה אותו על לקצה המחנה, במעלה הנהר, למקום שאליו היו הערבים נוהגים לבוא עם הבהמות שלהם, להשקותן. היא נשארה עומדת לצד בנה, על גדת הנהר, מתפללת שזה יקרה מהר ככל האפשר.

הערבי שהתקרב למקום הביט בהם בלא רוח, אם כי בסקרנות, בעיקר אל הנער. היות והַרְמִינָה והילד דיברו טורקית, הם היו יכולים להסתדר באמצעות המילים המשותפות שהותיר אחריו הנביא מוחמד במרחבי מחוזות אמונתו. אך הם לא נזקקו להן, שכן ידעו היטב במה מדובר. השתלשלות אירועים זו התרחשה כבר אלפי פעמים, בדרכים שונות שבהן צעדו השיירות או בפאתי מחנות הריכוז. וכדי שהדברים יהיו ברורים אף יותר, שחררה הַרְמִינָה את ידו של סָאָהָאָג ודחפה אותו צעד אחד קדימה, כשכף ידה אוחזת בכתפו, שלא ישוב חלילה הנער על עקבותיו ויימלט בריצה. חרף רזונו, לא נראה סָאָהָאָג חולה, והערבי הוציא שק קמח קטן והושיט אותו לאישה, לאות הסכמה. היא נטלה אותו בשתי ידיה, וסָאָהָאָג, שחש באותו רגע משוחרר מלחיצתה, ביקש לברוח. אך הערבי תפס בו בחזקה, במותניו ובעורפו, והשליך אותו על גב הסוס, כמו שק. הוא דילג על האוכף מאחוריו, והתרחק בדהרה, מצווח. הַרְמִינָה נשארה שם שעה ארוכה, ממוסמרת למקומה. היא הכניסה יד אל תוך שקיק הקמח, נטלה ממנו חופן אבקה לכנה ודחסה לפיה, מחניקה את קול הצעקה בגרונה.

הנער שכב זמן מה באוהל מסוג אחר. הוא היה גדול ושטיחים וכתובות בלתי מובנות התנוססו על דפנותיו וקישטוהו. התגוררו בו אנשים שדיברו בשפה צרודה ומחוספסת, הם אמנם הביטו בו מתוך אדישות, אך דאגו להביא לו אוכל לפי התור, ניגבו את אגלי הזיעה ממצחו והחליפו את המצעים שעל יצועו. משהתחזק דיו כדי שיהיה מסוגל לרכב העלוהו על סוס ויצאו לדרך, מעמיקים אל תוך מחוזות הציה הצחיחים, שבהם היה עיסוקם היחידי, מלבד המארב לשיירות, ההשגחה בלילות על אש המדורות שבהן רחש שומן הגמלים, ורחרוח המים בימים. סָאָהָאָג לא זכר הרבה מימיו הראשונים, מלבד תפילותיהם היבבניות של הגברים ומלבד הגלימה הצחורה שקיבל, שעליה התיז הכאב החד שחש באיברו החתוך משיחות דם, מבלי שיבין מדוע עורר כאב חדש וגברי זה חיוכים של שביעות רצון על פני האחרים. בד בבד עם קבלת גלימתו הצחורה המוכתמת בדם, הוא קיבל גם שם חדש, יוסוף, מבלי שיתהה איש וישאל אותו לשמו הישן. עובדה זו שיחקה בסופו של דבר לטובתו, שכן כשחיפשו אחריו בשלב מאוחר יותר, מרחיקים לשם כך עד לאוֹרְפָּה ולְדִיאָרְפָּקִיר, לא מצאוהו, כי לא ידעו על מי לשאול.

יוסף הנער גדל ובגר היה לבחור רב תועלת, איש חיל ממש. הוא למד לאחוז ברסן הגמלים ולהשגיח עליהם עת היו גומעים מים. הוא היה לרוכב מיומן, התרגל למזון היבש ולמד, אל מול המרחבים החוליים, סבלנות מה היא. הוא קיבל בגדי גבר, היה לו סוס משלו, שהיה הנשמה היחידה שעמה עוד יכול לדבר בשפה הארמנית. הוא נהג לכרוע עם כולם עם עלות השחר ועם שקיעת החמה, להשתחוות מזרחה, ולמלמל דבר מה שיכול היה להישמע כתפילה. בגופו החסון, שחושל משכבר במעגלי המוות, בריסיו הארוכים, שהגנו על עיניו מפני החולות, בקלסתר פניו השחום, המוכן ומזומן בכל עת לעמוד איתן מול עצמת הרוחות, ובשערו השחור, המתולתל, שהיה מגן יעיל מפני החום הלוהט, היה יכול להישאר כך, רוכב מדברי מיומן ללא חת, למשך כל חייו. העובדה שלא ידע ערבית שיחקה לידי. איש לא הטריד אותו בשאלות, והוא לא נדרש לספר על דבר עצמו. הוא לא נאלץ לשאת את תפילותיו לנביא שפָּצְעו עד זוב דם כשנגלה לפניו, אלא שמר לעצמו את נביאו השני, זה אשר נגלה לפניו מדמם.

הוא יכול היה להיות פרש מוצלח ורב מעללים במרחבי המדבר ואף להגיע יום אחד למעמד של מנהיג השבט. היה יכול להזרים בחורף עד לחופי ים סוף, קרוב לעיר מדינה, ולהגיע עד למכה לפחות פעם אחת בחייו, אחר-כך יכול היה לשוב ולהצפין, בחלפו דרך ירושלים ודרך דמשק, עד למחוזות שכה היטיב להכיר, ואף צפונה משם, אל ההרים, לראס אול-עין ולמוסול. אבל יוסוף נותר ערירי, והאחרים, שבעי רצון מיעילותו, הניחוהו לנפשו ולא הפריעו את השיחות הסתומות שהיה מנהל עם סוסו.

יוסוף חי את חייו מבלי להבינם. אך ההארה הגיעה אף הגיעה, וכפי שקורה לא אחת במקרים שבהם השאלה הנשאלת אינה ממוקדת, היא הלמה בו לפתע פתאום. הם הגיעו עד מוסול. זה היה יום מוצלח. הם מכרו גבינת עזים ועורות גמלים. באוהל היה חם ושקט וריח צליית הבשר נישא בחלל, אך לפני שהסבו על הכרים מסביב למדורה, הם מנו את מטבעות הזהב וקשרו אותם בשקיקים. אחר-כך התפעלו הנשים מן התשורות – ענבר, אריגים ועדיים. ואת התכשיט הנאה ביותר הסתיר בעל האוהל באגרופו הקמוץ והעניק אותו לצעירה בנשותיו, תוך שהוא פותח את אצבעותיו בהדרגה כקוסם. היא ענדה אותו לצווארה, וחגה, מרוצה, מתפתלת סביב האש לצלילי הזרְנָה הצורמניים, בקצב הדרבוקות. להבות האש ריצדו, תוססות מטיפות השומן, הפנים בהקו והתארכו על פי תנועות האש, קצב הלמות התופים התאחד עם מחיאות הכפיים, והאישה פיזזה, נישאת על כנפי נעוריה וחדוות העדי. כשקרבה אליו, מנענעת במתניה ומנערת את שדייה משורשי הכתפיים, ממש מול פניו, הבחין העלם בעדי. את הקמע שהיה מחובר לשרשרת זהב דקיקה, הקמע שאותו ענדה האשה הצעירה והציגה לראווה, זכר הנער בצמידות למחוות ידה הביישנית של אמו, שנהגה להסתירו תחת בגדיה. איש לא הבחין בו כאשר חמק ויצא מן האוהל. הדבר היחיד שהיה מסוגל לעשות, מתוך איבוד עשתונות, היה לרוץ כמטורף. הוא רץ מבלי שידע מפני מי, הוא רץ עד שאיבד את נשימתו, ואז כרע ונפל על ברכיו. ומשום שחש צורך לצאת מתוך גופו ולתלוש את עצמו, הוא החל לצעוק. הוא התיישב על החול ובעודו מתנענע, צעק ככל שעמדו לו כוחותיו. ומשגוועה הצעקה והותירה תחתיה את ההמהום המתמשך מְדִיר א-זֹר ואת בכיו החרב, יוסוף מת. הוא היה יצור אומלל, נכרי, חרישי, שתר כנווד בין מחוזות אשר לא הכיר, ובין אלים שבהם לא האמין. הוא נולד מתוך דימום, והומת בצעקה. אך בניגוד למה שקורה כאשר גוף קוטל גוף אחר ומפלח אותו מבחוץ כלפי פנים, יוסוף מת מפולח מן הפנים אל החוץ, מדקירה שדקר אותו גוף עצמו שאליו הסתפח, ככותנת צחורה ומוכתמת בדם.

מעורטל ממלבושיו החדשים, ועם יוסוף שמוט לרגליו כבגד שאין בו תועלת, שב סָאָאָג אל בין האוהלים. הפעם, משלא היה יותר בן השבט, הוא בא בעקיפין, מסתתר בחסות החשכה ונמנע מלהתגלות באור המדורות ובפתחי האוהלים. הוא פנה לאזור בעלי החיים והוציא את סוסו בדממה, אוחז ברסנו. הם צעדו בחול חרש, הסוס מדדה בעקבות אדונו, מבלי שיחוש בשינוי כלשהו, שומע לו ומרחרח אותו, שכן בשבילו, לא היה קיים יוסוף מעולם. אחר-כך נשמע קול הדהרה, אך אז כבר היו, הסוס ורוכבו, רחוקים.

הוא פנה מערבה, בכיוון ההפוך לנתיב השיירות. למרבה צער, חזרתו לאחור דרך מעגלי המוות, מן הפסחא של המתים ועד לפסחא של תחיית המתים, לא היתה חזרה לאחור גם בזמן. ההפך היה נכון, כשעלה במדרגות, בזו אחר זו, מתוך התהומות שאליהם נפל כאל באר עמוקה, כל שמצא היו רק העקבות שהותירו השיירות

בדרכו, ניצולים שקיבצו נדבות בשולי הדרכים, תהומות שזכו לכינויים חדשים ומצמררים, שבמדורונותיהם הטרשיים, הצחיחים, נגרסו עצמות בין הסלעים, ילדים בני עמו לבושי בשארוולים, שבנפשותיהם קיננו וגדלו יוסופים אחרים, כמו בקן אפרוחים. פעמים כה רבות נתקף רצון עז לחזור אל האוהל, להרוג את הערבי ההוא כמו ידיו לעיני נשותיו וילדיו, וליטול לעצמו חזרה את הקמע שהיה שייך לאמו. אחר-כך אמר לעצמו שאותו ערבי הרי היה חף מכל אשמה, שהרי האיש שתלש את השרשרת העדינה מצווארה של אימו היה במקום אחר, וְסָאָהָאָג היה נדרש לפיכך לנהל מלחמת חורמה כבירה מכדי למצאו, או לרצוח את כל הדומים לו, כדי להיות בטוח שרוצח אמו בא על עונשו. הערבי הסתבר בסופו של דבר כמיטיבו, ולא בו היתה האשמה על כי אותם זמנים הביאו לזילות כה קיצונית באדם, עד שאותו בדואי העריך את חיי הנער כשווי של שק קמח קטן.

בראס אול-עין שב סָאָהָאָג ונתקל במסילת הרכבת שעזב שנתיים קודם לכן, כשירד מקרון הבהמות במְאֹמֹרָה בפנים נפוחות וסמוקות מחמת מחסור באוויר ובמים. הוא מכר את סוסו ונסע ברכבת במשך יום ולילה אחד, משתופף בפינת הקרון, עד לאיזמיט. ובשובו לא מצא דבר שיורה לו את דרכו. ולכן עשה לזמן מה את דרכי הרכבות והאניות לדרכו, ואלה הביאו אותו מערבה, עד לְפִנְאָרְגִ'יק ולסיליסְטָרָה.

כל עוד היה במנוסה, הניחו לו זיכרונותיו לנפשו. כשהתמקם בסופו של דבר בסיליסטרה, נכנס כמתלמד אצל סוחר, ואחר-כך פתח חנות קטנה משל עצמו. בשלב מאוחר יותר, לפני שמצא לעצמו אישה וכשהיה מתהולל עם הבחורות המחכות למלחים בנמל, קם לתחייה מעטה הבדואי שהשיל מעצמו והשליך בעבר לרגליו כצעף, מלחשש כנחש, ובא בעקבות סָאָהָאָג. כך מצא את עצמו ערב אחד כשפניו של יוסוף נשקפות אליו משמשת החלון, מרצדות למולו באור מנורות הנפט. הוא צפה בו באימה, מפזז לצלילי הזורנות והדרבוקות, קורע את כתונת איש המדבר הלבנה שלגופו, אוחז את איברו בידו ומשפשף אותו, מקפץ, במבט פראי, מתנשף ושופך, ובין אצבעותיו משתחרר לא זרע, כי אם דם. סָאָהָאָג לא מצא שום דרך לסלק מעצמו את הזיית הבלהות שהתיזה עליו את זרעה, זרע מוליד אסונות, חוץ מלתפוס איזה כלי ולהלום בו בשמשה. יוסוף גיכח לעברו בהתרסה ופרץ בצחוק שטני מתגלגל, דמותו נשברה לאלף דמויות, והוא הסתנן אל תוך החדר. כששבה אליו הכרתו, הוא הביט בעצמו כך, כפי שהיה, בדמותו הפראית, בבגדיו הסתורים מסיבי ואיברו בידו, פצוע מהמום שהוטל בו אז ושטרם הספיק להתרכז. הוא הבין שיוסף חדר לתוכו, ושלא יצליח להיאבק בדמותו השקופה, המתעתעת, על-ידי ניפוץ זגוגיות וכיסוי המראות.

סָאָהָאָג ויוסף תיעבו זה את זה, אך ידעו כי עליהם לחיות יחד. יוסוף התייסר עשרות מונים בעינויים שבהם עונה סָאָהָאָג, נאלץ לשאת את התפילות שכוונו אל המושיע האחר ואת קיומן הקפדני של כל מסורות ומצוות אמונה זו, כלשונן. אך הוא נקם אף נקם את נקמתו בעם זה שהיה לו זר ומוזר, בדרך היחידה אשר עמדה

לרשותו, כלומר באמצעות איברו שעליו נישא סימן ברית לידתו, כשהוא מרעיל את זרעו. וככל שזרעו, שנשאר עקר לנצח, הלך והידלדל ופחת עם חלוף השנים, כך הלך גם יוסוף והצטמק. בילדותי, היה סָאָהָאָג שְׁיִיטְנִיאָן אדם זקן. מסיבה זו, לא הכרתי את יוסוף.

מפוצל וחצוי לשניים, מורגל בכך שכל אחד משני חצאיו אורב לשני ומתעבו, מייחלים לכל שעת כושר שהאחר יירדם כדי שיוכל להרע לו, אך נרדמים רק יחדיו, כבולים זה לזה במין ברית גורלית, ונפרדים זה מזה לחלוטין רק בשעת חלום – שכן היה זה בלתי אפשרי ששני החצאים ייחלמו בו זמנית – וככל שהלכה והצטמצמה מחציתו האחרת, במקביל לכך שהשלים, כמו גם אָרְמָנוּחִי רעייתו, עם הגזרה שנגזרה עליהם שלא יהיו להם ילדים לעולם, החל סָאָהָאָג, למוד השנאה, שלא היה מסוגל לתת לשנאתו דרור ולפרוץ מתוך נבכי נשמתו החצויה, לשנוא אחרים. בראש ובראשונה הוא שנא את בני דמותו של יוסוף. אך היות וסביבו היו רק מעטים כאלה, ואילו שנאתו הלא ממומשת נהמה באיום וחשפה את ניביה, שיני חיית פרא המוכרחה לשסע, שאם לא כך, יצמחו שיניה עוד ועוד עד אשר ידקרו ויפלחו את גולגולתה, שפך סָאָהָאָג את שנאתו היוקדת על הבולשביקים. ההזדמנות הבלתי צפויה נקרתה בדרכו לאחר המלחמה, משהתמלאה העיר בקומוניסטים, וזאת לאחר תקופה ארוכה, שבה, להבדיל, היה בפוקשאני רק קומוניסט אחד ויחיד, ירקן שתיין שפעילותו הפוליטית היחידה הסתכמה בקללות שהיה מטיח בקול רם במלך ובכל השושלת המלכותית בכל 10 במאי, עד אשר למדו השלטונות לקח ועצרו אותו מבעוד מועד, לפנות בוקר, עוד בטרם היה מספיק להתפכח משכרות הלילה הקודם, כשהיה עדיין רגוע. ובכן, לאחר המלחמה השתנה המצב והעיר התמלאה בקומוניסטים. סָאָהָאָג נהג לקרוא להם צבורנים, סיטונאים, גזלנים בפרהסיה. הקומוניסטים החזירו לו על החיבה היתרה שביטא כלפיהם בנדיבותם הרגילה, כששדדו לו את החנות, ואחר-כך, כשכבר לא היה מה לשדוד, עיקלו אותה לגמרי. סָאָהָאָג הגיב בכל פעם בשמחה, "קחו!" היה צורח, מנופף בזרועותיו ומקפץ על רגל אחת, "תגזלו!" היה משליך אחריהם את קופסאות הקקאו ואן הויטן, "שכחתם לקחת גם את זה!" או את שקי פולי הקפה, שהיו מתפזרים על המדרכה כמו מקקים.

הרעיון להתקין את הרדיו טלפונקן באתר הקבורה של ספריאן היה הרעיון שלו, והוא נהג ללכת לבדו בלילות ולהאזין ל"רדיו אירופה החופשית" בבית הקברות. במבטים מלאי תאוה הוא ליווה בקיץ 1958 את נסיגת גדודי הצבא האדום, שנעלמו בכביש המוביל לטְקוּצ'י, ואחר-כך ישב שעות על גבי שעות בלי לזוז ובהה במכשיר הטלוויזיה בגודל צלחת של גברת מריה, שגרה מעבר לכביש מול הבית שלנו, וצפה בשידור הישיר של לווייתו של גְאוּרְגֶה גאורגיו-דז', מבלי לפספס ולו את הפרט הקטן ביותר, בעודו מפצח גרעינים, לוגם בירה וזורק לחלל

האוויר הערות של קיביצר, כמו במגרש כדורגל. "הרוסים הקרינו אותו"⁴, אמר, והפעם ללא כל שמץ של גינוי כלפיהם. "הם פתחו לו את הצהבת."

סָאָהָאָג שְׁיִיטְנִיאָן היה גם הראשון שנתן לקסם המפות לפתות אותו. הארמנים הזקנים, שהיו תלושים ועקורים ממחוזות ילדותם, אף כי ברחו, היגרו, חצו מדבריות, יבשות, ימים ואוקיינוסים, מעולם לא טיילו ברחבי העולם באמת. נדודיהם בעולם היו חלק מעצבונם, ולא מסקרנותם או משמחותיהם. ולכן הם היו נוסעים על מרחבי הנייר, כמו חרק דגיג הכסף השוכן בספרים.

גיליונות הקרטוגרפיה יצגו נתח מהעולם האמיתי ופתחו צוהר לממד חדש. על גבי המפות הללו היו המלחמות מסתיימות תמיד אחרת מאשר במציאות, הפדאיונים מן ההרים היו מניסים את הצבאות, השבויים היו מצליחים לברוח ממחנות הגירוש, והלוחמים היו מצליחים להימלט מן הכוחות המכתרים אותם. האמריקנים נחתו באזור הבלקן, צנחנים בריטיים כיסו את כיפת הרקיע, והרוסים נסוגו למעמקי סיביר. והיתה, כמובן, גם ארמניה, אשר השתרעה בפנטזיה זו מן הקווקז ועד לצור וצידון, מאנטוליה ועד לאגם אוקְמֶה, כפי שהיה בתקופתו של טיגראן הגדול, קיסר ארמניה, במאה האחרונה לפני הולדת ישו. העולם היה מורכב ממפות חופפות, מכוסות בחיצים שסימנו נחיתות, שחרורים, גירושים, החזרי רכוש שהולאם, התלהבות וחדוות ניצחון. והמפה שעליה שורטטו הכי פחות סימונים, ולכן גם זכתה לתשומת הלב הזעומה ביותר מכל אותן שכבות של מפות חופפות, היתה המפה התחתונה, זו אשר נפרשה ישירות על העשב, מפת המציאות עצמה.

ומשום כך, על פני המפות של סָאָהָאָג הדברים פעלו על פי הסכמים אחרים, והמלחמות נגמרו אחרת. הסכם סְוֹר היה עוד בתוקף. ועידת ילטה לא התקיימה מעולם, ועפרונו של סטלין, שחודו היה קהה בכוונה, עוד לא חילק את אירופה. סָאָהָאָג שְׁיִיטְנִיאָן ויתר הארמנים של ילדותו, היו אנשי מפות יותר משהיו אנשי אדמה. לעתים היו כל-כך אדישים, ומבטם היה כל-כך אבוד ומרוחק, עד שנדמה כי התעטפו במפות ונמוגו מעל פני העולם הזה. בספר הלחישות, יש לו, לכל ניחוח, לכל צבע, לכל שביב של טירוף, אמגוש משלו. מורה הדרך של התחומים והגבולות, אמגוש המפות, היה מיפְּאָל נֹרְאָדוֹנְגִיאָן. האחרים היו יושבים מסביבו, מתבוננים בעיניים פעורות

⁴ באותה תקופה הלכו לעולמם בפתאומיות כמה ראשי מפלגות קומוניסטיות (בצרפת, איטליה, בולגריה, רומניה), כולם בשל סוגים שונים של סרטן, כולם אחרי שחזרו מפגישות יזומות במוסקבה. כפי שנטען מאוחר יותר, הם הוזמנו לשיחות ובזמן הפגישות בקרמלין קיבלו הקרנה מסיבית מחדר סמוך, בלי ידיעתם, כמובן. זמן קצר לאחר מכן חלו ונפטרו. יש לציין שצ'אושסקו השתמש מאוחר יותר באותה שיטה נגד העורכים בתחנת הרדיו אירופה החופשית ומתנגדים אחרים.

וכלות כיצד מתיישרות להן היבשות תחת כפות ידיו. סבי היה יושב, נבון ושתקן, שהרי דבר לא הוכיח באופן כה נחרץ כמו המפות, שבכל זאת קיים איזה סדר בתוך הברדק של אותם זמנים. אַנטון מְרִיָאן היה שוכח לשאול, ובנוכחות המפות, שלצדן היה תמיד מקום לכולם, לא התווכח יותר עם קְרִיקוֹר מִינְאָסִיאן. לְשֵׁטְפוֹקָה אִיבְרַאִילְאָנוּ, מִגְרִיץ 'צ' סְלוֹב, אַגוֹפ אַסְלִנְיאן, נְרִז' פֶּאפֶזיאן, אוֹבְאָנס קְרִיקוֹרִיאן וכל היתר, היו קרבים ביראה, מניחים לעצמם להיות מובלים לבית-לחם חדש זה, שבו היתה הישועה מתגלה ומיוצגת בדמות המפה הגואלת. סָאָהָאג שְׁיִיטְנִיאן היה מתבונן בפלא בתדהמה. אלה היו הרגעים הבודדים שבהם היתה לו תחושת שלמות פנימית עם יוסוף.

